

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН**

**До захисту допустити:
Зав. кафедри**

«___» _____ 2020 р.

Кваліфікаційна робота
за освітнім ступенем «Магістр» на тему:
**«Земська освіта Катеринославської губернії у 60-ті рр. ХІХ ст. на
початку ХХ ст.»**

Студента історичного факультету
спеціальності 014 «Середня освіта
(Історія)»
освітнього ступеня «Магістр»
Циганка В`ячеслава Вікторовича
Науковий керівник:
Новікова Світлана Віталіївна
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історичних
дисциплін
Рецензент:
Ковальчук Тетяна Вікторівна
к. і. н., доцент кафедри
природничо – наукових та
гуманітарних дисциплін
Азовського морського інституту
Національного університету
«Одеська морська академія»

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
«___» _____ 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
РОЗДІЛ 2 СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ЗЕМСЬКОЇ ОСВІТИ В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ	26
РОЗДІЛ 3 НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ	51
РОЗДІЛ 4 МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ У ПРАКТИЦІ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ, ЇХ СПЕЦИФІКА В ОКРЕМИХ ПОВІТАХ ГУБЕРНІЇ	62
ВИСНОВКИ	98
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	102

ВСТУП

Актуальність теми. Друга половина XIX – початок XX ст. були переломним періодом у розвитку Російської імперії в цілому, та її південних губерній зокрема. Цей період позначився глибокими соціально-економічними зрушеннями, динамічним розвитком економіки, піднесенням суспільних рухів і громадської ініціативи. У підсумку Катеринославська губернія перетворилася на один із провідних регіонів не лише України, а й усієї країни. Бурхливий розвиток економіки, з одного боку, став передумовою для прискореного розвитку освітньої мережі, а з іншого – для суттєвого підвищення рівня освіченості населення, що сприяло подальшому зростанню економічного та культурного потенціалу регіону.

Виходячи з вище зазначених чинників, вивчення ланки початкової освіти, представленої земськими початковими школами, вельми важливе для усвідомлення розвитку всієї системи освіти в імперії та українських губерніях зокрема. Це зумовило в останні десятиліття зростання інтересу до дослідження історії розвитку земської освіти у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. як у цілому в Україні та її окремих регіонах, так і в Катеринославській губернії. Зокрема, побачили світ праці, у яких розглядається історія окремих навчальних закладів Катеринославщини, значна кількість публікацій присвячені постатям визначних діячів освіти краю. Проте, попри зацікавленість чималої групи дослідників окремими аспектами проблеми земського шкільництва в Катеринославській губернії, на сьогодні не існує узагальнюючого наукового дослідження, де було б системно і концептуально розглянуто процес становлення та розвитку земської освіти краю у 60-ті рр. XIX ст. – на початку XX ст., що і обумовило вибір теми кваліфікаційної роботи.

Крім того, на сучасному етапі державотворення в Україні найактуальнішою з проблем залишається проблема формування громадської

самосвідомості, вирішення якої сприятиме соціально-економічному, культурному та духовному розвитку нашої держави. Якість життя і освітній потенціал українського суспільства визначається в основному рівнем освіти і культури населення. Сьогодні рівень розвитку освіти повинен відповідати сучасним потребам суспільства і ринку праці, він виступає найважливішим потенціалом успішного суспільного розвитку.

Освіта в Україні вже два десятиліття знаходиться у стадії реформування. Зазнали значних змін усі ланки шкільної освіти, особливо – початкова. Головною метою модернізації початкової освіти є наближення та співвідношення педагогічного процесу реаліям та потребам українського суспільства. Така мета буде досягнута не лише завдяки наближенню до світових стандартів освіти та культури, але й через процес збереження українських традицій та ментальності. Результат ми побачимо лише тоді, коли зможемо проаналізувати історію освіти від її початку і до сьогодення.

Привабливість та зацікавленість для нас має педагогічний досвід та діяльність етнічних меншин у формуванні та розбудові освіти і культури України в період їх перебування на українських землях, особливо у багатоетнічній Катеринославській губернії.

Не менш цікавим досвідом підготовки дітей і молоді до умов життя, що змінюються, є земська діяльність в області просвіти. Педагогічний досвід земської початкової школи представляє велику цінність, тому що має значний демократичний потенціал, безпосередньо закладений реформою місцевого самоврядування. Звернення до історії початкової народної освіти в Російській імперії взагалі і земської зокрема має не лише наукове, але і практичне значення, оскільки може бути використаний при вдосконаленні сучасних державних і регіональних систем освіти.

Враховуючи зростаючий інтерес держави і суспільства до регіонального компонента освіти, доцільно розглянути еволюцію початкової шкільної освіти на прикладі Катеринославської губернії, враховуючи при цьому загальнодержавні тенденції, виділити специфічні особливості розвитку

земської шкільної освіти в окремих повітах Катеринославщини, вказати на особливі риси учбового і виховного процесу.

Об'єктом наукового пошуку є початкові народні училища (або земські школи), що діяли протягом 60-х рр. XIX – початку XX ст. на теренах Катеринославської губернії і надавали початкову шкільну та початкову професійну освіту населенню губернії, а також державне законодавство, що регламентувало їх діяльність, учбові програми, форми та методики навчання, що в них використовувалися, учнівський та викладацький контингент, ініціатива земств, інших органів місцевого самоврядування та окремих громадських і діячів в процесі створення та розбудови земської школи на теренах повітів Катеринославської губернії.

Предметом дослідження є розвиток земської школи у Катеринославській губернії в 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. на тлі перетворень, що відбувалися в освітній галузі Російської імперії протягом досліджуваного періоду.

Хронологічні межі роботи окреслені роками перетворень, що відбувалися у сфері освіти протягом 1860-х – 1910-х рр. Нижня межа дослідження визначається 1864 р., коли було видано «Положение о начальных народных училищах», за яким розпочалося реформування початкової школи. Це положення внесло докорінні зміни в існуючу шкільну систему, оскільки вперше до справи народної освіти було долучено громадські сили. Подолавши труднощі організаційного періоду, земства почали активно займатися питаннями розвитку народної освіти, визначивши цю сферу як одну з пріоритетних у своїй діяльності.

Для Катеринославської губернії процес розбудови земської шкільної мережі розпочинається у вересні 1866 р., коли у Потьомкінському палаці Катериносоава відбулося перше засідання Катеринославських губернських земських зборів. Катеринославське земство відіграло провідну роль в організації земської освіти не лише на місцевому рівні, а й в масштабах всієї країни завдяки діяльності таких його видатних представників, як Микола Корф та багато інших.

1870 – 1890-ті рр. пов'язані з консервативними змінами в освітній галузі, які проводилися міністрами народної освіти Д. Толстим та І. Деляновим. Масштабна індустріалізація країни призвела до нового етапу у реформуванні шкільної освіти на початку ХХ ст., розпочатому у 1915 р. новим міністром народної освіти П. Ігнат'євим. Ця дата визначає верхню межу дослідження.

Перша світова війна спричинила припинення багатьох земських ініціатив, а потім низка революційних потрясінь 1917 р. поклала край існуванню земств та земської системи народної освіти у 1918 - 1919 рр., коли земства були ліквідовані більшовицькою владою.

Територіальні межі охоплюють сучасні українські землі, що входили у ХІХ – на початку ХХ ст. відповідно до адміністративно- територіального поділу Російської імперії до складу Катеринославської губернії (нинішні Дніпропетровська, частина Донецької, Запорізької та Луганської областей).

Катеринославська губернія була створена у 1802 р. шляхом виділення з Новоросійської губернії. У 70 – 80-ті рр. ХІХ ст. в її адміністративно- територіальному поділі відбулися наступні зміни: у 1874 р. територію Олександрівського повіту було розділено на два повіти: Олександрівський та новостворений Маріупольський. У 1887 р. зі складу Катеринославської губернії було виділено Ростовський повіт та Таганрозьке градоначальництво. З цього часу до складу губернії входило 8 повітів (Олександрівський, Базмутський, Верхньодніпровський, Катеринославський, маріупольський, Новомосковський, Павлоградський та Слов'яносербський).

З представленого масиву наукових робіт по досліджуваній проблематиці можна побачити відсутність цілісного дослідження питання про розвиток шкільної освіти у Маріупольському повіті у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і констатувати розробку лише її окремих аспектів. Саме суперечності між актуальністю і значущістю дослідження, з одного боку, і недостатньою розробленістю питання щодо становлення і розвитку шкільної освіти на регіональному рівні, з іншого боку, зумовило вибір проблеми дослідження, вирішення якої і є **метою** роботи, яка полягає

в історичній реконструкції процесу становлення та функціонування системи земських навчальних закладів у Катеринославській губернії у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст., з'ясуванні основних тенденцій її розвитку, в узагальненні досвіду її роботи в означений період.

Для досягнення поставленої мети визначено вирішити такі наукові **завдання:**

- з'ясувати стан історіографічної розробки проблеми та ступінь її джерельного забезпечення, визначити теоретико-методологічні засади дослідження;

- розкрити причини, напрями реформування системи початкової освіти в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., окреслити правове поле її функціонування у відповідних хронологічних межах;

- визначити етапи становлення і розвитку земської освіти у Катеринославській губернії у зазначений період;

- розглянути соціально-педагогічні ідеї, які стали підґрунтям розвитку земської освіти в регіоні;

- дослідити роль особистісного (на рівні знакових персоналій) та колективного (участь громадськості) факторів у розвитку мережі земських навчальних закладів Катеринославської губернії;

- проаналізувати зміст, методи та засоби навчання в земських школах губернії;

- показати специфіку організації земських навчальних закладів Катеринославської губернії на прикладі її окремих повітів.

Наукова новизна одержаних результатів визначається особистим внеском автора у вирішення актуального наукового завдання, що полягає в ретроспективному аналізі процесу становлення та розвитку системи земської освіти Катеринославської губернії у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. Найсуттєвіші результати дослідження, які містять наукову новизну, полягають у тому, що вперше: – здійснено цілісне комплексне дослідження процесу розвитку земської освіти в Катеринославській губернії в контексті освітніх

реформ другої половини XIX – початку XX ст.; визначено передумови виникнення земських навчальних закладів та обґрунтовано етапи їх становлення і розвитку на Катеринославщині у досліджуваний період, узагальнено тенденції та суперечності розвитку земської освіти Катеринославщини на кожному з цих етапів.

Уточнено:

- процес організації та діяльності земських шкіл Катеринославщині;
- сутність впливу соціальних запитів суспільства на динаміку змін мережі навчальних закладів у різні періоди.

Дістали подальшого розвитку:

- дослідження ролі місцевого самоврядування, громадської і приватної ініціативи в справі організації земських шкіл;
- висвітлення внеску знакових діячів освіти у розвиток середніх навчальних закладів краю.

До наукового обігу введено маловідомі та раніше невідомі матеріали, історичні факти, пов'язані зі становленням і розвитком земської освіти в Катеринославській губернії у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані в курсах загальної педагогіки, соціальної педагогіки, історії освіти і педагогічної думки, можуть складати змістовну базу педагогічного краєзнавства для студентів педагогічних ЗВН, училищ і інститутів підвищення кваліфікації учителів. Також їх можна буде використовувати на факультативних уроках з історії України за темами: «Розвиток шкільництва у рідному краї», «Виникнення перших земських шкіл на території сіл Приазов'я», «Земське шкільництво у Маріупольському повіті на початку XIX століття» та інш.

Структура роботи. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури.

У першому розділі висвітлено ступінь наукової розробки теми, її репрезентацію в джерелах та методи, використані при дослідженні.

У другому розділі висвітлено процес становлення та розвитку мережі земських шкіл у Катеринославській губернії, його законодавче підґрунтя та джерела фінансування, показано роль органів місцевого самоврядування у цьому процесі.

У третьому розділі охарактеризовано навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в земських школах Катеринославської губернії.

У четвертому розділі досліджено методи та засоби навчання і виховання у практиці земських шкіл Катеринославської губернії, визначено їх специфіку в окремих повітах (особливо в повітах з найбільш поліетнічним складом населення – а саме в Олександрівському та Маріупольському).

РОЗДІЛ 1

СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідниками різних аспектів земської діяльності значення земств цілому та їх освітньої діяльності зокрема перебільшувалося або навпаки оцінювалося дуже помірно. Значною мірою це залежало від політичної кон'юнктури. Слід зазначити, що значимість земських шкіл (за офіційною назвою – однокласних народних училищ) в історії вітчизняної освіти та життя тогочасного суспільства полягає в тому, що це був найбільш розповсюджений тип початкового навчального закладу на теренах багатьох губерній Російської імперії, який зробив можливою та доступною освіту для мільйонів дітей з незаможних родин. Вже цей факт сприяє збереженню невгасаючого інтересу дослідників до тематики, пов'язаної з різними аспектами історії земської школи, яка вже більше століття є об'єктом не лише історичних, а й історико-педагогічних розвідок. Найчастіше увагу науковців привертають такі проблеми, як розповсюдженість шкільної мережі, історія виникнення окремих шкіл, методичні напрацювання та досягнення, внесок окремих земських діячів та педагогів в становлення та розвиток земської освіти.

Історіографічний огляд. Вивчення історичних та історико-педагогічних робіт, в яких тією чи іншою мірою розглядаються різноманітні аспекти розвитку земського шкільництва, дозволило автору виділити три історіографічних періоди у дослідженні історії народної освіти.

До першого періоду можна віднести праці сучасників втілення в життя ідеї народної школи. Його представляють праці активних учасників цього процесу, серед яких особливої уваги заслуговують роботи відомого педагога і методиста Миколи Чехова, Володимира Чарнолуського, Генриха Фальборка, Євгена Звягінцева, Костянтина Єльніцького, Миколи Іорданського, Володимира Григор'єва, Сергія Рождественського, Степана Сірополка.

Більшість з них зробили значний внесок в розбудову народної освіти, її методичного забезпечення. Незважаючи на те, що у їх працях часто містяться полярні оцінки та судження, ці роботи демонструють життя народної школи з середини, містять значний фактичний матеріал, який є цікавим і з джерелознавчого погляду.

Першою спробою узагальнення досвіду розвитку початкової та спеціалізованої школи в Російській імперії стала робота Є. Андрєєва «Школьное дело в России. Наши общие и специальные школы» (1882) [114], в якій було приділено значну увагу різним проблемам реформування шкільної освіти у досліджуваний період.

Першою ґрунтовною працею з історії школи стало дослідження В. Григор'єва «Исторический очерк русской школы» (1900) [126]. Автор прослідкував процес становлення та розвитку освіти від часів відкриття першої школи князем Володимиром. У контексті розгляду загальної системи освіти В. Григор'єв чимало уваги приділив також висвітленню проблеми становлення приватних закладів освіти, зокрема – урядової політики щодо закладів такого типу.

На початку ХХ ст. вийшли праці В. Чарнолуського, присвячені різноманітним аспектам розвитку освіти. Дослідник відводив важливу роль у цьому процесі громадським просвітницьким організаціям. Його робота «Итоги общественной мысли в области образования» (1906) [162] є своєрідним літописом поглядів представників товариств взаємодопомоги та педагогів на проблему поширення освітніх закладів у різних регіонах країни. Дослідження дає нам змогу відтворити громадську думку щодо діючої шкільної системи, а також погляди, спрямовані на реорганізацію освітньої ланки в контексті подій революції 1905 р.

У праці «Частная инициатива в деле народного образования» (1910) [163] В. Чарнолуський дослідив діяльність різних типів суспільно-благодійних організацій. Не залишив поза увагою дослідник і питання приватної благодійності, завдяки якій з'являлися добре облаштовані навчальні заклади.

Проблемам становлення та розвитку початкових шкіл були присвячені праці Г. Фальборка «Всеобщее образование в России» (1908) [158] та «Народное образование в России» (1899) [159]. У них висвітлюється державна політика щодо формування мережі закладів початкової освіти та шляхи вирішення такої важливої для держави проблеми, як загальна початкова освіта.

С. Рождественський в «Очерках по истории системы народного образования» [150] аналізує вплив держави на процес розбудови шкільної мережі в державі. Він показав прагнення уряду монополізувати освітню галузь, що проявилось в намаганні перенести всі принципи діяльності народних училищ на приватні заклади, в іншому випадку їх чекало закриття. Отже, дослідник продемонстрував, що запровадження народних училищ здійснювалося шляхом знищення приватної ініціативи [150, с. 620].

Значний внесок в розробку проблем історії земської школи внесли К. Єремєєв [128], Є. Звягінцев [130, 131], Г. Львов [142], С. Сірополко [152]. Цікавим є дослідження К.Єремєєва «Земская и церковная школа», в якому надано порівняльний аналіз діяльності обох типів навчальних закладів початкової освіти, а також пояснюється, чому саме земські школи користувалися набагато більшою популярністю у населення, ніж церковно-приходські.

Особливо слід відзначити дослідження з історії народної освіти Росії одного з видатних організаторів і пропагандистів земської школи М.Чехова, в якому надана коротка характеристика основних типів народних шкіл, показана головна роль земської школи в просвіті сільського населення Росії [164]. Джерелознавчу цінність праць М. Чехова становить те, що в них він наводить також об'єктивні відомості про умови життя, педагогічну і громадську діяльність народних учителів, про рівень їх загальної і педагогічної підготовки.

Питання розвитку народної освіти знайшло відображення в роботі Миколи Бунге «К вопросу о народном образовании в России»(1901) [3].

Розвідка цікава тим, що М. Бунге не лише проаналізував особливості реформ та їх вплив на становлення освітньої галузі, але й у контексті конфлікту між прибічниками реальної та класичної освіти, висловив своє бачення виходу з ситуації. На думку автора, успішність шкільної справи в Російській імперії полягала в багатотипності шкіл, що сприяло б їх кількісному та якісному збільшенню, та залежала від осіб, які надаватимуть освітні послуги, а також умов їх праці [3, с. 50].

Узагальнюючою роботою, присвяченою діяльності земської школи в Російській імперії з 1864 по 1915 рр., стала праця Є. Звягінцева [131]. У роботі зроблено детальний аналіз еволюції народної школи: від бідності, низького рівня викладання, негативного ставлення населення до школи в перші пореформені роки і до її перетворення, завдяки земству, в самостійну громадську силу, що визначає рівень просвіти в 43 губерніях держави.

Таким чином, історіографія XIX – початку XX ст. накопичила цінний досвід вивчення історії земських шкіл. Ці роботи були мало політизовані, з більшою або меншою мірою об'єктивності розглядали різнобічну діяльність земських установ. Багато висновків цих досліджень зберігають свою актуальність та значущість і для сучасного етапу розвитку педагогічної науки.

Після жовтневих подій 1917 р. земства були скасовані. На жаль, за радянських часів історики довгий час не приділяли земським організаціям достатньої уваги з ідеологічних причин. Розрізнені спроби окремих істориків привернути увагу до спадщини і традицій земств не мали помітного впливу на громадськість. Проблематика земств аж до 1950 – 1960-х рр. обговорювалася виключно у вузьких рамках спеціальних історичних досліджень, що аналізують участь земської інтелігенції в революційному русі.

Тільки у 50-80-х рр. XX ст. з'являються роботи М. Константинова та В. Струмінського [136], А. Осокова [146, 147], в яких була доведена історична неминучість земської реформи і простежуються процеси реформування народної освіти у пореформений період. Інтерес до цієї проблеми зростає у 90-ті рр. XX – на початку XXI ст., коли виходять роботи В. Абрамова [116],

Р. Гавриша [123], А. Гуз [127], П. Каптерева [133], С. Крилової [137], С. Нестерцової [144], В. Федорова [155].

Що ж до вивчення історії земської освіти в Російській імперії, то було б невірно категорично стверджувати, що в радянський період дослідники вітчизняної педагогічної теорії і шкільної практики повністю ігнорували досвід земської школи. Проте в різних працях загального характеру, присвячених історії розвитку освіти, проблеми земської школи піднімалися лише попутно і оцінювалися виходячи з ідеологічних установок.

Дослідження останніх років свідчать про посилення інтересу до різних аспектів розвитку народної освіти в регіональному вимірі, зокрема – в Маріупольському та Олександрівському повітах, які стали колыскою земської школи на загальнодержавному рівні, а також і окремо в окремих населених пунктах губернії, особливо в грецьких та німецьких. Вивченням цієї тематики займалися Л. Ліхачова [139, 140], А. Гедьо [124, 125], Н. Бацак [119, 120], Г. Чупілко [166], С. Арабаджи [117, 118]. Роль земств у становленні початкової освіти в середовищі грецького населення аналізували В. Нестерцов [145], О. Сараєва [151] тощо.

Питанням розвитку земських шкіл Приазов'я присвячена робота І. Шумілової, в якій охарактеризовано процес становлення і розвитку земської освіти у Приазов'ї у другій половині XIX – на початку XX ст., його специфічні риси, проблеми та досягнення [168].

Також важливими для розкриття обраної теми є праці сучасних дослідників, присвячені діяльності відомого земського діяча та «батька» земської школи Миколи Корфа, в яких досліджуються його біографія, найважливіші педагогічні праці та внесок у розвиток шкільної освіти в Російській імперії в цілому, та у Олександрівському та Маріупольському повітах Катеринославської губернії зокрема. Серед таких робіт необхідно відзначити праці П. Каптерева [134], Н. Ковнір [135], І. Лісниковської [138], Г. Верижнікової [122].

У цілому ж в історіографії питання розвитку шкільної освіти у Катеринославській губернії відображені фрагментарно і потребують комплексного дослідження.

Джерельна база з теми характеризується великим обсягом документів і значною варіативністю їх походження. Усе розмаїття джерел, що висвітлюють окремі питання проблематики, можна поділити на п'ять груп: законодавчі акти, матеріали діловодства, статистичні матеріали, періодична преса, матеріали особового походження. Основний масив використаних у роботі джерел – опубліковані джерела.

Правові засади створення й функціонування навчальних закладів різних типів визначалися законодавчими актами та нормативними документами Російської імперії. Оскільки держава досить строго регламентувала діяльність освітніх установ, то спектр таких джерел є широким.

До цієї групи належать офіційні документи загальнодержавного масштабу, які визначали основні принципи діяльності установ шкільної освіти. Це законодавчі та офіційні організаційно-розпорядчі документи: укази, положення, циркуляри Міністерства Народної освіти, маніфести та офіційні доповіді, устави, протоколи засідань педагогічних та піклувальних рад.

Важливими для розкриття обраної теми є законодавчі акти вищих органів влади Російської імперії, представлені у Повному зібранні законів Російської імперії [63 – 65, 74 – 76, 81, 102, 104], збірках постанов по Міністерству народної освіти [20, 32, 60, 66, 77, 82] та Циркулярах Одеського учбового округу [12, 85, 98]. Вони дають можливість прослідкувати ті зміни, що відбувалися в освітній сфері у досліджуваний період на загальнодержавному рівні, а також за різними галузями освіти.

Матеріали діловодства складають другу групу джерел. Найважливішими джерелами інформації у цій групі виступають постанови Катеринославського губернського та повітових земств [15 – 19, 21, 67, 73] щодо різних проблем розвитку освіти у повітах губернії, а також навчально-

методична документація (навчальні плани, навчальні програми, розклад занять навчальних закладів, навчально-методичні рекомендації та інш.

Третю групу складають довідкові і статистичні матеріали, що містять різнопланову інформацію про стан шкільної освіти цього періоду. До них відносяться: Огляди діяльності Міністерства Народної Просвіти і підвідомчих йому установ, статистичні збірки – «Навчальні заклади Міністерства Народної Просвіти» та ін. [13, 21, 31, 68, 80, 87, 105]. Вони надають інформацію по роках про кількість різних типів навчальних закладів у повіті, рік їх заснування, кількість учнів, кількісний та якісний склад викладацького колективу та інш. Особливої уваги заслуговують «Сборники статистических сведений по начальному образованию» за 1896, 1900, 1902, 1903 рр., в яких вміщено багатий фактичний матеріал, що у цифрових показниках характеризує розвиток початкової школи на рубежі XIX – XX ст. [92 – 95].

Для дослідження проблем розвитку земської освіти Катеринославської губернії велике значення мають також «Отчеты Екатеринославской губернской земской управы» [141-150], оскільки у розділах, присвячених народній освіті, наводиться багато фактичного матеріалу щодо фінансової підтримки земством навчальних закладів. Доповненням до звітів губернської управи слугують звіти повітових земських управ, які висвітлюють внесок місцевої влади у становлення та розвиток навчальних закладів у повітах губернії [137; 151; 152].

Серед джерел цієї групи також слід відзначити «Памятную книжку Министерства народного просвещения», пам'ятні книжки і адрес-календарі Катеринославської губернії тощо. Узагальнюючі дані про систему середньої освіти знаходяться у пам'ятних книжках і адрес-календарях Катеринославської губернії другої половини XIX – початку XX ст. [287-301]. Використовуючи їхні інформаційні можливості можна простежити динаміку розвитку земських навчальних закладів краю, відомчу підпорядкованість навчальних закладів, їх кадровий склад.

Четверту групу складають матеріали періодичних видань, перш за все – місцевих газет «Екатеринославские губернские ведомости» (1838 – 1918), «Вестник Екатеринославского земства» (1903–1905) «Приазовский край» [96] та «Мариупольская жизнь» [14, 22, 61, 90, 91, 106], «Народная газета Бахмутского земства» (1906–1917) та інших періодичних видань [29, 33, 71, 72, 107, 110, 113], на сторінках яких розглядалися успіхи та різноманітні проблеми, що виникали у діяльності земських шкіл, розповідалося про відкриття нових шкіл. Особливу увагу преса приділяла проблемам будівництва нових шкіл, проблемам повсякденного життя початкових шкіл.

До п'ятої групи можна віднести джерела особового походження (спогади, науково-педагогічні праці), що передають певні особливості у розвитку земської шкільної освіти у Катеринославській губернії. Найбільш важливими з них є педагогічні роботи відомого громадського діяча барона М. Корфа, який зробив величезний внесок у становлення і розвиток земської початкової школи як вОлександрівському та Маріупольському повітах, так і в державі в цілому [23 – 26].

Теоретико-методологічною основою дослідження є сукупність принципів об'єктивності, історизму, науковості, системного, соціального, просопографічного, регіонального підходів, наукового плюралізму, які спрямовують на вивчення й узагальнення історичних подій на основі науково-критичного аналізу усього комплексу джерел та літератури стосовно предмета дослідження.

Принцип історизму обумовлює вивчення досліджуваних явищ і процесів відповідно до конкретно-історичної обстановки, в їх взаємозв'язку й взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище має вивчатися у розвитку: унаслідок яких причин виникло, як відбувався процес становлення та змін на різних етапах. Тож, застосування принципу історизму дало можливість відтворити в динаміці реальну картину становлення і розвитку земської освіти на Катеринославщині у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст., простежити роль

земського і міського самоврядування, приватної ініціативи у заснуванні нових навчальних закладів.

Принцип об'єктивності полягає у вивченні об'єктивних закономірностей процесів суспільно-політичного розвитку, всебічному розгляді явищ в їх багатогранності і суперечливості, у сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Він дав можливість критично оцінити вірогідність використаних джерел, ступінь суб'єктивного елемента у поглядах різних груп науковців, мінімізувати упередженість в аналізі подій та персоналій, що сприяло об'єктивній оцінці процесу розвитку середньої освіти краю у досліджуваній період.

Принцип системності (системний підхід) дав змогу розглянути систему середньої освіти Катеринославщини як єдине ціле, у взаємозв'язку і взаємодії всіх її елементів, які формують її структуру та виконують відповідну функцію. Системний підхід забезпечив здійснення аналізу діяльності складових системи освіти регіону, вивчення рівнів і механізмів її структурної організації, функціональних зв'язків, освітньої діяльності в конкретних умовах досліджуваного періоду.

Принцип соціального підходу дозволяє розглядати історичні процеси з урахуванням соціальних інтересів різних верств населення та їх суперечностей. Застосування принципу соціального підходу дозволило проаналізувати розбіжності у підходах до розвитку середньої освіти між урядовою політикою, особливо в період міністерства кн. Д.А. Голіцина та гр. І.Д. Деянова, і очікуваннями широких верств населення, розкрити вплив соціальних інтересів на позицію місцевих органів виконавчої влади та органів земського і міського самоврядування щодо розширення мережі середніх навчальних закладів.

Просопографічний підхід використаний для розгляду в індивідуальному і суспільному вимірах постатей визначних діячів влади та освіти губернії, які багато зробили для її розвитку, висвітлення спонукальних мотивів їх діяльності в галузі земської освіти. Застосування просопографічного підходу

сприяло реконструкції процесу становлення та розвитку освіти на Катеринославщині, визначенню як особливостей, так і спільних рис цього процесу. Регіональний підхід дав можливість в контексті територіально-просторового виміру вивчити особливості процесу становлення та розвитку земської освіти в Катеринославській губернії у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. з урахуванням специфіки регіону.

Принцип наукового плюралізму передбачає розгляд історичних явищ з урахуванням усіх теорій і методів дослідження. У цьому контексті були задіяні окремі підходи нової локальної історії, що дозволило дослідити розвиток земської освіти на Катеринославщині на загальному тлі її розвитку в державі у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст.

Виходячи з визначених методологічних принципів та ураховуючи специфіку даної теми, яка передбачає вивчення матеріалів значного історичного періоду, при написанні роботи був застосований відповідний методологічний інструментарій. Для досягнення мети та реалізації завдань, поставлених у дослідженні, використано комплекс різноманітних методів, як загальнонаукових, так і спеціальних. Серед загальнонаукових у першу чергу застосовувалися методи аналізу і синтезу, які дозволили визначити цілі і завдання дослідження, ґрунтовно вивчити й осмислити зібрані джерела та літературу, виокремити у межах предмета дослідження етапи становлення й розвитку земської освіти на Катеринославщині і, в кінцевому підсумку, отримати загальну картину процесу формування системи земської освіти краю у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст.

Широко використовувалися методи індукції та дедукції. Індуктивний метод, на основі логічних припущень від конкретного до загального, застосовувався передусім для аналізу накопичених даних та їх узагальнення, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків у розвитку земської освіти. За його допомогою, зокрема, проаналізовано ставлення різних соціальних верств населення Катеринославської губернії до земських навчальних закладів.

Дедуктивний метод використовувався для систематизації знань, уточнення теоретичних уявлень щодо досліджуваної проблеми, формулювання висновків і теоретичних положень праці. Метод систематизації застосовувався у процесі упорядкування, оцінки й узагальнення фактичного матеріалу, що дозволило сформулювати уявлення про процес формування системи земської освіти на Катеринославщині протягом 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст., особливості її розвитку у різних регіонах губернії, відмінності в джерелах фінансування, соціального складу учнів та інш.

Для реконструкції минулого, обґрунтування історичних закономірностей важливе значення має метод аналогії, заснований на перенесенні подібних ознак, властивостей з одного об'єкта на інший. У процесі дослідження особлива увага приділялася вивченню внутрішніх та зовнішніх умов функціонування земських навчальних закладів, а також закономірностей їх розвитку. Аналіз подібних ознак у принципах діяльності, організаційній структурі земських навчальних закладів губернії дав змогу виявити схожість їх діяльності.

За допомогою метода порівняння були виявлені кількісні і якісні характеристики складників системи земської освіти Катеринославської губернії. Метод періодизації був використаний для розробки історіографічної періодизації проблеми, а також виділення періодів становлення та розвитку земської освіти на Катеринославщині на основі аналізу їх сутнісних характеристик, кількісних і якісних змін, що відбувалися в системі освіти.

При підготовці роботи застосовано комплекс основних конкретно-історичних методів наукового дослідження, насамперед, для з'ясування специфіки початкової освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відповідно до конкретних соціально-економічних умов цього періоду, виявлення чинників, які впливали на розвиток земських навчальних закладів Катеринославської губернії. З цією метою використано порівняльно-історичний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний та історико-системний, синхронний, діахронний:

– порівняльно-історичний – дозволив виявити загальні тенденції у формуванні системи земської освіти, схожість і відмінності у її розвитку як на Катеринославщині в цілому і її окремих повітах, так і в інших регіонах, передусім у губерніях Півдня України – Таврійській і Херсонській, які поряд з Катеринославською входили до складу Одеського навчального округу;

– історико-генетичний (ретроспективний) – використано для виявлення причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей та особливостей розвитку земської освіти на Катеринославщині у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. Він дав змогу з'ясувати витоки реформування системи початкової освіти та його основні напрями, послідовно проаналізувати зміни і перетворення, які відбулися в ній протягом досліджуваного періоду;

– проблемно-хронологічний метод покладено в основу структурної побудови кваліфікаційної роботи, що дало змогу проаналізувати кожну з проблем у хронологічній послідовності, простежити історичні, політичні та соціально-економічні умови формування системи земської освіти Катеринославщини;

– історико-типологічний метод дозволив здійснити типологізацію джерел з досліджуваної проблеми, виділити основні типи земських навчальних закладів на основі властивих їм істотних ознак, виявити характерні однотипні чинники, які впливали на розвиток земської освіти Катеринославщини, що суттєво полегшило їх аналіз;

– історико-системний – дав змогу проаналізувати структуру земської освіти Катеринославщини як єдиної системи, з усіма її внутрішніми і зовнішніми взаємозв'язками, розкрити внутрішні механізми функціонування і розвитку.

Важливе місце у процесі написання кваліфікаційної роботи посіли синхронний та діахронний методи. Так, синхронний метод («горизонтальний зріз» історичного процесу) дозволив встановити взаємозв'язки між явищами та процесами, що відбувалися в галузі початкової освіти в один і той же період

на різних територіях як України, так і Катеринославської губернії, співставити та проаналізувати їх.

Діахронний метод («вертикальний зріз» історичного процесу) застосовувався для співставлення одних і тих же явищ і процесів у різні періоди діяльності і дав змогу виявити сутність і характер змін, що відбувалися в системі освіти, простежити динаміку її розвитку.

Поряд з конкретно-історичними використано спеціально-історичні методи: історіографічного аналізу і синтезу, джерелознавчого аналізу і синтезу, наукової критики джерел тощо. За допомогою методу історіографічного аналізу і синтезу був здійснений критичний розгляд стану дослідження проблеми розвитку земської освіти в Катеринославській губернії у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст., ступеня її вивчення сучасними дослідниками та їх внеску у розробку певних аспектів.

Метод джерелознавчого аналізу і синтезу використаний при критичному аналізі джерел, інтерпретації відомостей, які у них містяться, визначенні потенційних можливостей вивчених джерел для розкриття проблеми дослідження.

У процесі дослідження використані також пошуково-бібліографічний та статистичний методи, метод термінологічного аналізу:

- пошуково-бібліографічний – для вивчення архівних фондів, нормативно-правових документів, наукової літератури з обраної теми, періодичних видань, з метою визначення загального стану розвитку земських навчальних закладів у Катеринославській губернії протягом досліджуваного періоду;

- статистичний – для з'ясування динаміки процесу становлення системи земської освіти в Катеринославській губернії у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст., виявлення кількісних та якісних показників розвитку земських навчальних закладів;

Комплексне застосування вказаних методологічних принципів, підходів та методів дозволило найбільш реально відобразити історичні процеси і

досягти поставлених у роботі дослідницьких завдань. Таким чином, аналіз стану наукової розробки теми дозволив виділити за предметом дослідження три групи: праці російських авторів, в яких аналізується розвиток земської освіти в Російській імперії в цілому; праці українських дослідників, присвячені розгляду основних напрямів розвитку земської освіти в Україні, та публікації, в яких висвітлюється діяльність земських навчальних закладів у Катеринославській губернії.

Інтерес до вивчення розвитку земської освіти на Катеринославщині у досліджуваний період посилювався з середини 1990-х рр. З'явилися публікації, в яких висвітлюється історія окремих навчальних закладів, окремі аспекти розвитку земської освіти в губернії, постаті визначних діячів освіти краю тощо. Проте, незважаючи на досить широке коло публікацій, присвячених даній темі, спеціальні роботи, в яких би розглядався розвиток земської освіти в Катеринославській губернії у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст., на сьогодні відсутні.

Методологічну основу кваліфікаційної роботи складають принципи історизму, об'єктивності, системного, соціального, просопографічного та регіонального підходів, наукового плюралізму. Для досягнення мети та реалізації завдань, поставлених у дослідженні, використано комплекс різноманітних методів, як загальнонаукових (аналіз і синтез, індукція та дедукція, систематизація, аналогія, періодизація), так і конкретно-історичних (порівняльно-історичний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-системний, синхронний, діахронний) та спеціально-історичних (історіографічного аналізу і синтезу, джерелознавчого аналізу і синтезу, наукової критики джерел тощо) методів.

Комплексне використання принципів, підходів і методів дозволило отримати широку картину становлення та розвитку земської освіти на Катеринославщині у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. Для розв'язання поставлених в роботі завдань була залучена різновидова репрезентативна джерельна база (опубліковані джерела).

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ЗЕМСЬКОЇ ОСВІТИ В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У Російській імперії протягом двох століть народна освіта була монополією двох інститутів – держави і церкви. Після «великих реформ» Олександра II з'явилися земства – перші органи місцевого самоврядування, що формувалися безпосередньо суспільством. Введення земства призвело до значних змін в галузі освіти. Значно розширилася мережа народних училищ, школа стала доступною для всіх. Вдалося знищити відчуження і боязнь навчання і ученості, що існували в народі до цього часу.

У середині XIX ст. народна просвіта в Російській імперії будувалася за принципами, закладеними ще в реформі 1803 – 1804 рр. Країна була поділена на учбові округи, центрами яких стали університети, що контролювали місцевий освітній процес. Практично всі навчальні заклади були розділені між Міністерством народної освіти (початкові училища, гімназії, університети) і духовним відомством (церковно-приходські школи, духовні семінарії і академії). Існувала ступінчастість освіти: учні, що закінчили приходське училище, мали право поступити в повітове і звідти – в гімназію, а її випускники – в університет. Вважалося, що таким чином у вищій навчальній заклад могли пробитися навіть селяни. Звичайно ж ця доступність в переважній більшості випадків була чистою формальністю, а в часи царювання Миколи I посилення станових обмежень відгородило освіту від народу ще більше.

До шкільної реформи 1864 р. практично єдиною освітньою установою в сільській місцевості Російської імперії була церковно-приходська школа. Одним з перших законодавчих актів державної влади про просвіту сільського населення став імператорський Указ від 26 січня 1804 р., що передбачає створення початкових шкіл по селах. Указ ставив навчання селян в

неодмінний обов'язок духовенства. Сільські священики активно створювали школи при церквах і до початку 60-х рр. XIX ст. були майже єдиними учителями в сільських школах. При цьому, вони не лише вчили дітей, але і підтримували школи «своїми мізерними коштами». Про місце церковно-приходських шкіл в освітньому просторі країни свідчать такі показники: у 1915 р. налічувалося 40 530 церковно-приходських шкіл, що складало майже третину (32,8%) всіх освітніх установ країни [131, с. 34].

Відміна кріпосного права, бурхливий економічний розвиток держави в цілому і її південних регіонів зокрема висунули на перший план суспільного життя питання про народну освіту. Переважаючою масою навчальних закладів у цей час були початкові народні училища. Найбільш поширеним типом народної школи з другої половини XIX ст. стали земські школи – початкові народні училища з трирічним і п'ятирічним курсами навчання.

Урядові кола на початку 1860-х рр. у зв'язку із звільненням селян і впровадженням земства, приходять до усвідомлення необхідності реформ в галузі народної освіти. Головний комітет по влаштуванню побуту селян направив в Міністерство народної освіти свої міркування про нагальну необхідність поширення грамотності між селянами і створення сільських училищ, для чого він визнавав за необхідне залучення громадських сил під загальним керівництвом міністерства. Міністерство народної освіти ще раніше приступило до перегляду законів про народну освіту і у 1860 р виробило проект нового статуту про нижчі і середні навчальні заклади.

Цей проект неодноразово переглядався в різних комісіях і різними відомствами. До початку 1860-х років також відноситься збільшення інтересу до шкільного справі і з боку духовного відомства, число шкіл якого, на виконання циркулярного пропозиції Св. Синоду, в цей час доведено було до небувалих раніше розмірів. У 1864 р., коли було видано «Положение о земских учереждениях», вийшло і «Положение о начальных училищах», затверджене 14 липня 1864 р. У земському положенні було передбачено участь земств в піклуванні про народну освіту, переважно в господарському відношенні.

Слід зазначити те, що Земська реформа була проведена в 34 губерніях Російської імперії, але тільки в шести з дев'яти українських губерніях (Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській). У Правобережній Україні земства були створені тільки у 1912 р. [20].

До компетенції земств належали господарчо-розпорядчі питання. Важливими напрямками діяльності були медицина, освіта, культура, благодійництво тощо. Але компетенція земств була обмежена. Згідно з циркулярами 1868 – 1874 рр. їх було усунуто від завідування шкільною освітою. Не зважаючи на це, земства відіграли важливу роль в організації народної освіти.

Новим, згідно Положення, було ще те, що початкові училища дозволялось відкривати органам місцевого самоврядування (земствам, містам), товариствам і приватним особам. Запроваджувались колегіальні органи керівництва школами – повітові й губернські училищні ради.

Положення про початкові училища 1864 р. підпорядковувало початкові училища різних відомств училищним радам, губернським і повітовим. До губернської рада входили архієрей (перший член), губернатор, директор училищ і два члени від губернського земства. У повітовій раді брали участь по одному члену від духовного відомства і міністерств (народної просвіти, внутрішніх справ) та інших відомств, що мали училища, два члени від земства і один від міста.

Голова повітової училищної ради обирався самою радою. На повітові училищні ради покладалися наступні обов'язки:

- піклування про народну освіту,
- спостереження за діяльністю училищ,
- відкриття і закриття училищ,
- призначення і звільнення вчителів та ін.

З появою земств і училищних рад народна освіта в земських губерніях вступає на новий шлях. З'являються діячі народної освіти абсолютно нового

складу. У педагогічній літературі з питаннями розвитку народної освіти виступає Костянтин Ушинський, в педагогічній літературі і практичній педагогічній діяльності – Микола Корф, Сергій Рачинський, Лев Толстой, Микола Бунаков, Василь Водовозов та ін. Земства заповзято взяли за справу організації народної освіти. Першочерговим питанням стало вироблення самого типу сільської початкової школи, яка була пристосована до умов тогочасного життя сільського населення держави, створення основ і методів викладання в ній, вибір вчительського персоналу, видання підручників, організація бібліотек для шкіл.

Фундаментом загальної освіти завжди була початкова школа. Саме з початкових навчальних закладів починається свідомо соціалізація дитини та розвиток її особистості у майбутньому. Тому і увага багатьох видатних педагогів та науковців завжди була зосереджена на вирішенні проблем утримання та організації початкової освіти.

На території Катеринославської губернії проживало багато етнічних спільнот, таких, як греки, болгари, росіяни, німці, поляки, євреї, чехи та інші. Катеринославська губернія за територією та чисельністю населення була однією з найбільших у Російській імперії та мала найбільш поліетнічний склад населення. Політика Російської імперії по відношенню до етнічних спільнот орієнтувалась на шкільну реформу, згідно якої мовою навчання була російська [26, с.99].

Оскільки населення Катеринославської губернії було багатонаціональним, в місцях компактного проживання осіб однієї національності відкриваються початкові школи, що враховували національну специфіку. Так, наприклад, в Маріупольському повіті, населення якого перевищувало 100 000 чоловік у 1889 – 1890 навчальному році працювало 72 земських школи (7312 учнів, з них 5522 учнів та 1790 учениць). Найбільша кількість учнів – більше 200 на школу – приходилася на грецькі села Богатир, Камар, Мангуш, Новий Янісоль, Старий Керменчик та Ялту. У російських селах найбільша кількість учнів приходилася на дві школи у Новоспасівці.

Найменша кількість учнів (близько 30 на школу) припадала на німецькі села, в яких «фактъ весьма прискорбный – русская народная школа прививается и развивается очень туго» [96].

Перші подібні школи з'явилися на території майбутнього Маріупольського повіту наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. після обрання повітової земської управи в 1868 – 1869 рр. В подальші десятиліття їх кількість швидко збільшується. А до кінця століття їх було вже 86. У 1896 р. у повіті працювало 28 шкіл в грецьких селах, в 1899 р. – 35 німецьких початкових закладів.

Початкова освіта з 1864 року регламентувалась «Положенням про початкові народні училища». До початкових народних училищ відносились елементарні школи всіх відомств (церковнопарафіяльні, міністерські, земські, залізничні та інші), міські і сільські, ті, що утримувались казною, товариствами або приватними особами). Одним з регіонів, в якому бурхливо проходили всі ці процеси реформування освіти, зародження та розвиток нових педагогічних ідей, була Катеринославська губернія [19].

У тій місцевості, де не було належних умов для відкриття окремих шкіл для хлопчиків і дівчаток, дозволялось їх спільне навчання. Але, досліджуючи статистику навчання, протягом 70-80 рр. XIX століття, хлопчиків навчалось набагато більше у школах Приазов'я, ніж дівчаток. Така статистика простежується за дослідженням автора протягом 1877 – 1891 років в земських школах Маріупольського повіту.

Якщо ми розглянемо статистичні дані, наприклад, за 1877 – 1878 навчальний рік у Маріупольському повіті, то в 21 земській школі повіту навчалось 1827 хлопчиків та 369 дівчаток. Також можемо простежити за тим, що найбільша кількість хлопчиків навчалась у Старо-Кримській земській школі – 578 осіб, дівчаток було всього 2 особи [34] [див. дод. С 1].

У 1880 – 1881 навчальному році було вже відкрито 24 земських школи, в яких навчалось 2150 хлопчиків, дівчаток налічувалось 521 особа. За статистичними даними цього навчального року ми бачимо, що немає різких

відхилень у навчанні за кількісним складом хлопчиків по школам. Майже у всіх школах повіту кількість хлопчиків коливалась від 30-40 до 80-170 осіб, кількість дівчаток у середньому була від 6 до 40 осіб в одній земській школі [34] [див. дод. С 2].

Через 3 роки в Маріупольському повіті функціонувало вже 26 земських шкіл, в них навчалось 2255 хлопчиків, а дівчаток було 821 особа [див. дод. С 3].

У 1890 – 1891 навчальному році функціонувало 28 земських шкіл у Маріупольському повіті, в них навчалось 2724 хлопчиків, а дівчаток було вже 1134 особи [34] [див. дод. С 4].

Проаналізувавши статистику навчання хлопчиків та дівчат в земських школах Маріупольського повіту протягом 14 років, можна зробити висновок, що в перші роки навчання хлопчиків дійсно було більше, ніж дівчаток. У деяких школах повіту дівчаток майже не було.

Зі звіту Миколи Корфа за 1869 – 1875 роки стосовно санітарного обстеження шкіл Маріупольського повіту та результатів фізичного стану учнів в них, бачимо, що допомога дівчинки-селянки потрібна була селянину увесь рік, ніж допомога хлопчика, яка потрібна була навесні, улітку та на початку осені. Селяни вважали, що дівчинка може і не закінчувати школу, а їй достатньо лише вміти читати. Дівчинці не потрібно свідоцтво про закінчення школи, тому що воно потрібно хлопцям, адже це давало їм пільгу по відбуванню військової повинності [26].

З часом поступово зі збільшенням кількості земських шкіл з роками, кількість хлопчиків та дівчаток наближалась до середнього рівня. Але все ж таки кількість хлопчиків у школах була більше, ніж дівчаток.

Слід зазначити те, що земства у сільській місцевості мали великий вплив на культурне, соціальне та господарське життя населення. Земська реформа дала поштовх новому типу навчальних закладів – сільська земська школа з трьох-чотирьохрічним терміном навчання. Вчителями могли бути священники, дяки, або світські особи, у тому числі й жінки. Згодом такі

навчальні заклади були одними з перших в основі розвитку шкільної освіти на селі.

Саму примітивну освіту на селі давали церковнопарафіяльні школи, але найкращими вважались земські школи, в яких вчителі використовували більш прогресивні методи навчання.

До Маріупольського повіту на той час входило місто Маріуполь та 20 сіл, потім їх кількість збільшувалась з роками. Селища Каракуба, Константинополь, Малий Янісоль, Чердаклі, Чермалик, Сартана, Стила, Урзуф, Ялта створили представники румейської субетнічної групи, а селища Бешево, Богатир, Камара, Карань, Ласпа, Мангуш, Старий Керменчик, Старий Крим, Улаклі і Гнатівка – представники урумської субетнічної групи. В цих грецьких селах поступово стали відкриватись земські народні школи [8].

Маріупольське та Бердянське повітові земства не обмежували свою функціональну діяльність розподілом фінансів для народної освіти. Вони налагодили систему контролю за роботою національних початкових шкіл. З цією метою Маріупольське та Бердянське повітові земства призначили спеціального інспектора по справам земських шкіл - барона Миколу Корфа. Він став одним з ініціаторів відкриття земських шкіл на землях Маріупольського повіту був активний діяч та видатний педагог Микола Олександрович Корф. Він відіграв значну роль у становленні національної початкової освіти. Його великий вклад у розвиток народної освіти неможливо оцінити. Він був патріотом народної освіти та залишався вірним своїй справі до кінця життя [54].

Якщо проаналізувати поступово весь період виникнення та становлення земської освіти у Маріупольському повіті, можна простежити помітний етапний його розвиток. Перший етап (1866-1883 рр.) безперечно має назву “корфовський” або період Корфа.

Він визначився розгортанням соціально-економічних реформ у регіоні, активними пошуками організаційних форм, змісту початкової земської освіти, методів та методики викладання предметів у земській школі видатним

педагогом М. Корфом. Також його характерною особливістю є зростання мережі земських шкіл у регіоні, які сприяли освіченості не тільки верхніх верств населення, а саме селянства та підвищенню загальної культури всього населення.

Микола Олександрович Корф – барон, видатний педагог-методист, основоположник народної освіти, організатор земських шкіл у Запорізькій області (за часів Російської імперії – повіт Катеринославської губернії), відомий громадський діяч XIX століття, автор численних підручників та посібників. Його діяльність у напрямку розвитку української національної школи високо цінували К. Ушинський, М. Пирогов, А. Чехов та інші [56].

Микола Корф народився 2 липня 1834 року у місті Харкові. Його батько, Олександр Федорович, на той час був високоосвіченою людиною. Усе його дитинство пройшло у садибі його батьків Нескучное Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Навчався він в Олександрівському ліцеї в Петербурзі. Закінчив курс навчання із срібною медаллю [54].

Діяльність Корфа тривалий час проходила в Україні. Завжди його цікавила філософія, політика, педагогіка. Він навіть випишував кращі журнали на російській, французькій, німецькій та англійській мовах. У 1867 році Миколу Корфа було обрано від земства членом училищної (шкільної) ради Олександрівського повіту і невдовзі став її головою. Брав активну участь у дворянських зібраннях, працюючи головним чином у культурному русі. Був почесним членом Петербурзького педагогічного товариства та Московського комітету грамотності. [54].

Проживаючи певний час у Женеві, створив там російську школу, займався дослідженням освітньої справи у Швейцарії. Після повернення до Росії займався громадсько-педагогічною діяльністю, створенням недільних шкіл у Маріупольському повіті. Організовував учительські з'їзди на Херсонщині, в Бердянську [54].

Микола Корф збирав перші сходки в селах повіту напередодні задуманої ним реорганізації сільської школи, намагався отримати підтримку місцевих

громад. Він стверджував, що відкриття шкіл буде корисною справою і запевняв в цьому місцеву громаду. Своім патріотичним обов'язком Микола Корф вважав поширення знань серед народу. Тому присвятив себе створенню нового типу сільської школи. Довгий час вона залишалася взірцем для інших земських шкіл Російської імперії.

У створеній Корфом школі було запроваджено трирічний курс навчання. Як правило, заняття в школах починались після збору врожаю, а закінчувались до початку весняних сільськогосподарських робіт. Уроки тривали в період з жовтня по травень. Діти повинні були відвідувати школу 180 днів на рік. В основному до шкільного віку відносились діти, яким було вісім, дев'ять, десять та одинадцять років. Уроки проводив один вчитель одночасно з трьома класами (що є прототипом сучасної малокомплектної школи) за сталим розкладом. Відмітки про успіхи учнів та перебіг навчального процесу педагог вносив у класний журнал, структуру якого розробив сам Корф [56].

Микола Корф покладав в основу всебічного розвитку особистості дитини гуманний підхід. Завдяки його ентузіазму, було залучено ним до освітньої справи меценатів-опікунів – міщан, меценатів, промисловців, місцевих селян.

Починаючи з 1869 року з ініціативи Миколи Корфа Олександрівська повітова училищна рада, Бердянське, Маріупольське та Мелітопольське земства щорічно друкували звіти про стан народної освіти у своїх повітах. У цих звітах детально висвітлювались питання організації та фінансування земських шкіл, програми проведення екзаменів та методичної підготовки вчителів та чимало інших матеріалів стосовно діяльності шкіл [40].

Для вдосконалення освіти із року в рік Микола Корф аналізував народні звіти, порівнював показники, як статистичні, так і якісні. Намагався при створенні навчальних планів на новий навчальний рік ввести щось нове, переглядав навчальну програму, підбирав гарних вчителів у ті школи, де потік учнів стрімко збільшувався.

Курс початкової школи передбачав вивчення таких дисциплін, як читання, письмо, арифметика, ознайомлення з навколишнім світом, природою, світом тварин, участь у польових роботах, тощо, а також обов'язковим було вивчення Закону Божого [52].

Основною метою початкової освіти було затвердження релігійних та моральних понять, об'єм необхідних знань коливався від вміння читати, писати та виконувати чотири арифметичні вправи. Програма навчання була розрахована на 24-годинне тижневе навантаження за таким розкладом: Закон Божий – 6 годин на тиждень, російська мова – 8 годин, арифметика – 5 годин, церковнослов'янська мова – 3 години, письмо – 2 години [52].

Програма навчання включала в себе знання таблиць складання, множення. Учні повинні були розбиратися в поняттях міри, довжини, ваги, площі, об'єму. Учні, як правило, не мали можливості займатись навчанням вдома, тому що будинки, в яких вони жили, були темні, тісні. Звідси можна зробити висновок, що у сільських земських школах домашніх завдань не було. Хоча згодом вони все ж таки почали з'являться. Влітку були впровадженні недільні заняття для того, щоб згадати вивчений матеріал. Додатково учні відпочивали по два тижні на рік – на Різдво та Великдень [54].

Потужною об'єднуючою енергією земської освіти, зокрема і педагогічної системи земських шкіл, була християнська релігія. Православ'я було невід'ємною частиною життя майже 87% селян регіону. У цьому є одна з причин того, що земські діячі, вчителі, розглядаючи православну культуру, як Богом дану українцеві, росіянину, болгарину, грекові, вважали її необхідним елементом педагогічної системи земської школи [10].

Пропозиції М.Корфа щодо наповнення релігійним змістом навчально-виховного процесу земської школи знайшли своє місце. Так, виступаючи на вчительському з'їзді 10 червня 1883 року у м. Бердянську, Микола Корф звернув увагу присутніх на виховний потенціал предмету «Закон Божий», нагадавши присутнім слова К.Ушинського про необхідність розуміння дітьми премудрості Божих законів. М.Корф вважав, що це допомогло б вирішити

головне завдання морального виховання – «побороти зло в людині і спрямувати її на добро» [52].

Тобто на цьому шляху, вважав педагог, православний вчитель не може покладатися лише на власні сили, треба просити допомоги в Бога, якому відомо призначення кожної людини на Землі. І, як свідчать протоколи вчительського з'їзду, педагогами було висловлено серйозні та аргументовні судження щодо ефективних прийомів та методів викладання предметів релігійного циклу – Закону Божого й церковнослов'янської мови та морально-релігійного виховання учнів.

Микола Корф був талановитою людиною у всьому. Недарма організаторські здібності та багатогранна натура допомогли йому писати підручники та стати відомим письменником. Завдяки цьому таланту діти могли навчатись у школах по книгам, які писав сам М. Корф. У підручниках, розроблених Миколою Корфом, подавалися наукові відомості, які мали практичне значення для майбутнього життя й діяльності учнів, сприяли розширенню їх світогляду, розвитку логічного мислення.

У книзі «Наш друг» разом з оповіданнями та байками подавалося багато «ділових статей» побутового характеру й технічного змісту (виготовлення одягу, посуду, сільськогосподарського інвентаря тощо). Такий матеріал, вміло застосований учителем, викликав в учнів активне мислення, збуджував до пошуку істини, схиляв до критики, тим більше, що педагоги з ентузіазмом розробляли для цього спеціальні технології та засоби [56].

Микола Корф одним з перших у Росії у 1867 році запропонував звуковий метод вивчення грамоти. Для ознайомлення вчителів з цією методикою він написав посібник «Руководство по обучению грамоте по звуковому способу». Слід зазначити, що ця його книжка першочергово була написана своєю донечці.

Костянтин Ушинський так висловився з приводу цього видання: «Ваше руководство к обучению грамоте имеет чисто практическую цель, и потому вы из самой практики могли убедиться, что оно составлено очень хорошо...

Цель звуковой методы – чисто практическая, и если эта цель достигается, то все сказано». Ця книга у перші дванадцять років існування витримала сім видань, розійшлася вона у кількості 70 тисяч екземплярів [28].

Кожній дитині, що навчилась читати у школі, Микола Корф дарував «Євангеліє». Це були по суті перші книжки в сільських хатах. Ця книга була для сільських людей цінним дарунком [46].

Величезним був вплив земських установ на розвиток грецьких земських шкіл. Земські управи виділяли кошти на оренду, ремонт та будівництво шкільних приміщень. Крім того виділялись кошти на закупівлю шкільних підручників та виділення помешкань для вчителів. При цьому головним джерелом фінансування земської освіти були земські збори [91].

Процес появи перших шкіл стрімко розвивався в грецьких селах Маріупольського повіту. Греки першими дійшли висновку, що освіта потрібна не тільки інтелігенції, але й простому селянину. Хоча селяни до цього не могли спочатку домислитись. Вони звикли до закріпачення, звикли бути масою, якою керують. Вони спочатку навіть не вважали за потрібне віддавати дітей до школи. Тому класи у перших школах були нечисленними.

Земські школи були найпопулярнішими на той час, тому що земства піклувались про будівництво нових шкіл у селах Маріупольського повіту та забезпечення обладнанням цих шкіл. У 1867 році було відкрито 6 училищ, у 1868 році – 14, у 1871 році – 21 училище в 25 грецьких селах. Відомо, що одночасно відкривались по дві народних земських школи (училищ) у таких селах, як Бешево, Гнатівка, Константинополь, Ласпа, Улаклі, Урзуф, а також по три початкові школи (училища) у селах Нова Каракуба, Великий Янісоль, Камарь [68].

Грецькі громади завжди допомагали у відкритті та ремонті шкіл. Греки були однією з найзабезпечених спільнот на той час у повіті. У 1865 році було відкрито першу школу у с. Малий Янісоль. На цю подію було виділено суспільством кошти у розмірі 2500 рублів. У 1902 році було відкрито третю

земську школу, попечителем якої став Антон Іванович Костоправ [7] [див. дод. Д].

Микола Корф описував першу школу так: «Представьте себе одноэтажную, невысокую, каменную постройку, очень милостивую снаружи, с большими светлыми окнами. По прекрасному крыльцу входите вы в чистую приемную, оттуда ведет дверь в изящную залу, свободно вмещающую до 150 учеников на тех красивых скамьях, которые тянутся от учительской кафедры до противоположной стены. К концу столов приделали столбики, на которых висят таблицы для упражнений в чтении по-гречески, стены также увешаны таблицами...Трудно не согласиться, что общество, которое чуждо школе, не станет строить такое здание и назначать учителю плату 250 рублей серебром и его помощнику 50 рублей серебром...» [39, с.10-11].

Розвитку освіти у селі Темрюк приділялась велика увага з перших років заснування цього села. Як тільки у селі було збудовано церкву, при ній було відкрито церковно-парафіяльну школу, у якій священик навчав дітей (в основному хлопчиків) читанню, письму, основам релігії.

Першу земську школу у Темрюці було відкрито у 1868 році. Розташовувалась вона в пристосованому для цього приміщенні. Навчальний рік розпочинався наприкінці жовтня – на початку листопада та закінчувався в залежності від терміну початку польових робіт. Витрати на утримання школи склали у 1869 році – 300 рублів, у 1870 році – 375 рублів [76] [див. дод. Е].

Весною 1870 року школу в селі Темрюк відвідав Микола Олександрович Корф. У своєму звіті про відвідування школи в Темрюці Микола Корф відзначив, що школа переповнена: в трьох класах займаються 80 - 90 учнів, а також наголосив на тому, що селу необхідна нова будівля для школи [54].

Піклувальник Темрюцької школи – хлібороб Корнелій Якович Петренко клопотав перед земством про побудову нової будівлі для школи, яка була збудована у 1871 році. Про це свідчить його лист від 27 червня 1871 року, де зазначено: «Так как бывший в селении Темрюк дом, в котором помещается сельская школа, за постепенным прибавлением ежегодно учеников, оказался

неудобоместным... начат постройкою и жданием местного общества, новый каменный дом, который к настоящему времени со всеми внутренними для школы принадлежностями окончен. Обряд освящения этого нового дома назначен на 13-е число предстоящего июля месяца» [52].

Статистичні дані 1873 – 1874 навчального року по Темрюцькій школі свідчать про те, що кількість учнів досягла 140 осіб (115 хлопчиків та 25 дівчаток). Серед 48 сільських шкіл повіту за чисельністю учнів Темрюцька школа займала третє місце, з 23 шкіл в російських селищах – перше місце. У школі був один законовчитель та один вчитель. Навчальних посібників та підручників у школі було придбано на суму 46 рублів 03 копійки [67].

В «Инструкции для учителей и попечителей начальных училищ Мариупольского уезда», затвердженій на засіданні Маріупольської Училищної Ради від 20 квітня 1874 року, Темрюцьку школу визнано найкращою: «Всякий преподаватель, вновь определяющийся в уезде, равно, как и всякий из уже преподававших в уезде, по отношению к которому это будет признано необходимым участковым членом Совета, обязан провести две недели в одном из двух образцовых училищ уезда, учрежденных в селениях Ольгинском и Темрюк, как местностях центральных, представляющих удобства по помещению и содержанию подготовляющих учителей, представляющих школы со вполне развитою учебною программю, в которых преподают учителя, относимые Советом к лучшим в уезде» [80].

4 червня 1875 року Міністерство народної освіти заснувало у Темрюці двохкласне зразкове училище. На його відкриття було виділено одноразово 1500 рублів. Щорічно доплата складала 400 рублів. Училище теж було одним з найкращих у повіті [84] [див. дод. Ж].

В училищі вивчали російську мову, історію, арифметику, природознавство, геометрію, фізику, малювання, спів та Закон Божий. Розклад занять розроблявся на тиждень. Кожен день проходило по п'ять уроків. Велику увагу в училищі приділяли рукоділлю (для дівчаток) та усному рахунку на уроках арифметики. У школі був гарний хор, яким вона пишалась.

Виступи хору на усіх святах були обов'язковими [84].

Закінчення двокласного міністерського училища (п'ять класів) давало деякі пільги. Всі особи чоловічої статі, які закінчили училище, при виконванні військової повинності належали до другого розряду та мали знижку за терміном служби на чотири місяці, таким чином замість 36 місяців вони служили 32.

Якщо подивитись, то з випускників Темрюцького міністерського училища в подальшому змогли закінчити вищий навчальний заклад тільки дві особи: Жуков Антон Васильович, який працював директором середньої школи № 42 м. Маріуполя та Кіор Василь Ілліч, який закінчив лісовий інститут в м. Петрограді, працював інженером лісової промисловості [67].

У 1894 році в селі Темрюк було відкрито ще одну школу, для якої у 1912 році споруджено будівлю з квартирами для вчителів. Школі було присвоєне ім'я Михайла Іларіоновича Кутузова. Після жовтневих подій 1917 року школа стала семирічною. З 1905 року розпочала роботу ще одна школа [76].

У 1870 році в селі Чердаклі (нині – село Кременівка) відкрито було чотирьохрічну церковно-парафіяльну школу, до якої ходили навчатись 30 дітей. У 1887 році було збудовано нову земську школу. Через чотири роки у селі Чердаклі працювало вже дві земських школи та одна школа грамоти. У 1903 році було збудовано двохкласну школу [38].

У селі Чердаклі народився видатний просвітитель та патріот, засновник та перший директор Маріупольської жіночої та чоловічої гімназій Феоктист Хартахай (1836 – 1880 рр.). Він був попечителем першого сільського училища у 1879 – 1880 роках [33].

У 1914 році у селі Чердаклі було закінчено будівництво нової чотирьохрічної школи, яка з 1917 року стала семирічною. Директором школи став Целовальник Матвій Олексійович, вчителями працювали Спасська Антоніна Михайлівна, Жигиль Феофанія Юріївна, доньки священника Катерина Олексіївна та Олена Олексіївна Кашкадамови [76, с. 17].

По закінченню школи дітям видавались свідоцтва встановленого зразка [див. дод. А].

Першу народну земську школу (у документах Маріупольського краєзнавчого музею значиться як «училище, подведомственное уездному совету – Мариупольский уезд») у селищі Нікольське було відкрито у 1875 році. Фінансування на його функціонування було виділено у розмірі 370 рублів. Учнів налічувалось 64 особи: хлопчиків – 59, дівчаток – 5 [59].

З одного боку це було викликано тим, що неможливо було разом вчитися хлопчикам з дівчатами, яким виповнилось дванадцять років. Але головним чинником було те, що селяни не вважали потрібним, щоб жінка навчалась грамоті. З роками думка селян поступово змінювалась, класи почали наповнюватись дівчатами, але цей процес був вкрай повільним.

Першим попечителем у Нікольській школі був призначений Пантелеймон Ігнатійович Лежайський, законовчителем – священник Василь Ілліч Філіпов, вчителем – Олексій Осипович Балябо [82].

У 1910 році земську школу відвідувало 66 учнів (54 хлопчика та 12 дівчаток). У школі працювало три вчителі: Іван Спиридонович Аттаринов, Софія Григорівна Висота, Марія Олександрівна Симоненко, попечителем став священник Пантелеймон Кечеджи. І вже у 1915 році кількість учнів досягла 136 осіб [82].

Згодом у Нікольській школі був організований духовий оркестр, який був незмінним на всіх святах школи та всього селища [див. дод. Л].

Як проходили уроки фізики та трудового навчання у Нікольській школі ми можемо побачити на фотографіях, які збереглись у Краєзнавчому музеї Нікольського району Донецької області [див. дод. М, П].

Також у Краєзнавчому музеї Нікольського району ми можемо знайти фотографії випуску учнів та свідоцтва, які видавались по закінченню Володарської (нині – Нікольської) школи [див. дод. Н, Б, В].

У селі Нова Каракуба перша земська школа відкрилась у 1868 році, (попечителем став священник Харлампій Дмитрієв), у с. Ново-Каранськ перша

земська школа відкрилась у 1884 році (попечителем став Іоанн Султанбеєв) [84].

Земські школи відкривались і в місті Маріуполі. Перше міське училище було відкрито 15 вересня 1820 року. Це училище підпорядковувалось Дирекції Таганрозьких училищ, а також Училищному комітету Імператорського Харківського університету, до складу якого тоді відносилась Катеринославська губернія. З перших часів свого існування воно вже зіткнулось з багатьма труднощами. Кошти на функціонування училища швидко закінчились, а додатково ні від кого не поступали. Тому склалась така ситуація, що була заборгованість заробітної плати вчителям і вже доходило до того, що училище могли просто закрити. Але протягом довготривалих переговорів все ж таки училище продовжило свою діяльність у місті [95].

Предмети, які вивчались у цьому училищі були такими, як російське читання та письмо, арифметика і Закон Божий, також новогрецьке читання, письмо, історія, згодом стали викладати географію та російську мову. Вчителями у цьому училищі були: М.Мазаракі, П.Яжиджі, А.Паріссі, С.Йорданов, М.Маріо та інші [8].

Першими учнями училища стали 30 хлопчиків, у наступні роки училище поповнювалось на 80 учнів щорічно [8].

У 1834 році училище було реформоване. В ньому стали викладатись математика, географія, креслення, старослов'янська мова, Закон Божий та співи У 1898 році воно знов було реформоване у двокласне міське училище. Був відкритий третій та четвертий класи з викладанням сучасних іноземних мов, гімнастики й бухгалтерії за власною програмою [8].

Слобідське двокласне училище відкрилось у м.Маріуполі у 1869 році. З 1890 року воно розміщувалось у шкільній будівлі, яка була збудована на кошти Найдьонова. Будівля коштувала 6000 рублів [95].

Маріїнське двокласне училище було відкрито в м.Маріуполі теж у 1869 році. Воно з 1886 року розміщувалось у власній будівлі, яке було збудовано на кошти міста та попечителя протоієрея І. Юрьєва, який виділив 2000 рублів. У

1888 році Маріупольська міська дума виступила з проханням перейменувати Маріїнське училище ім'ям Князя Володимира, 23 лютого 1889 року воно отримало назву Володимирівське. При чому щорічно на потреби цього училища виділялась сума 500 рублів [95].

Також було в м.Маріуполі назване Катеринівське училище, яке відкрилось у 1889 році. Воно розміщувалось у будинку, який належав Любімову. Орендна плата складала 250 рублів щорічно. Згодом це училище було розміщене у будинку Лук'яненко. Цей будинок спеціально було придбано містом для училища [95].

Карасівське училище, яке відкрито було у 1882 році, було перейменовано в Ігнатіївське. Воно розміщувалось в будівлі, яку було збудовано у 1891 році на суму 10000 рублів [95].

Якщо порівняти 1880 – 1881 навчальний рік з 1890 – 1891 навчальним роком, то можна знайти таку статистику: в Маріїнській школі навчалось за цей період 1096 учнів, в Слобідській школі 1242 учня, в Карасівській 763 учні, в Катеринінській – 113 учнів [95].

Відсоток учнів, які закінчили ці школи, до загальної кількості учнів, був малим: Маріїнська школа – 9,79 %, Слобідська школа – 7,64 %, Карасівська школа – 5,63 %, Катеринінська школа – 7,08 %. Це свідчить про те, що був великий відсів учнів, які пропускали уроки у школі. На той час це була дійсно проблема. Багато дітей допомагали батькам по господарству, багато з-за погодних умов не добирались до школи, інші не мали теплого взуття та одягу – тому і не ходили до школи. Це призводило до того, що склався такий маленький процент учнів, які повністю змогли закінчити ці школи [95, с. 230].

Попечителями цих шкіл були: Маріїнської школи – священник Павло Щербіна з 1887 року, Слобідської – Іван Найдьонов з 1888 року, Карасівської – Яків Пичахчі з 1888 року, Катеринінської – Василь Челпанов з 1889 року [95].

Повністю за кошти народу утримувалось Пушкінське однокласне училище, трьохкласне училище, яке засновано було у 1820 році, чотирьохкласне чоловіче училище, яке засновано у 1898 році [95].

У колоніях металургійних заводів «Нікополь» та «Російський провіданс» працювало по одній двокласній міністерській школі. У місті діяли також згодом приватні початкові школи. У 1910 році такими були училища М.Платонові, Р.Фільштинської, І.Злоцовського, Абрамовича [58].

У 1870 році в м.Маріуполі було запроваджено Городове положення. Згідно цього Положення органи місцевого самоврядування разом із державними органами здійснили низку реформ щодо розвитку початкової та середньої освіти у м.Маріуполі. Таким чином, у 1872 році було відкрито приходське училище (витрати на його утримання склали 1500 рублів), у 1874 році відкрито чоловіче міське двохкласне приходське училище (витрати – 1500 рублів) та дві народні школи (витрати – 2000 рублів) [36].

В училищах викладались такі предмети: Закон Божий, читання та письмо, російська мова, церковно-слов'янське читання у перекладі на російську мову, арифметика, практична географія, географія та історія вітчизни з необхідними відомостями з історії та географії, відомості з природної історії та фізики, креслення та малювання, спів та гімнастика [36].

Земства намагались підтримувати розвиток народної освіти не тільки в грецьких селах, яких було найбільша кількість у повіті, і там підтримка шкіл була на найвищому рівні завдяки благодійності грецьких громад. Вони першочергово намагались впроваджувати народну освіту в найбільш бідні етноси, які населяли Маріупольський повіт на початку XIX століття.

Такий факт можна простежити ознайомившись з «Отчетом Мариупольской уездной земской управы за 1870 год». В ньому йдеться про те, що завдяки підтримці єврейської діаспори Південно-Східної України у 1870 році Маріупольське повітове земство відкрило навчальний заклад для єврейських дітей під назвою Талмуд Тора. Навчання в ньому було безкоштовним, тому що тут навчались бідні єврейські діти. Очолювали школу

представники Маріупольського єврейського товариства – А.Оргуз, І.Расін. В школі викладались російська та єврейська мови, грамота, Біблія та арифметика. Розміщувалась школа у будинку для молитов. Тут навчалось 80 дітей кожного року. Маріупольське повітове земство надавало учням безкоштовно одяг і взуття [73].

Земства, як органи місцевого самоврядування, зі своїх коштів виплачували стипендії найбіднішим учням. У 1879 році Катеринославське земство заснувало 10 стипендій по 75 рублів на рік учням, що бажали поступити у вчительські семінарії в м. Миколаєві та Новому Бузі. Також земство виділяло на кожен повіт 2 стипендії по 400 рублів для особливо обдарованих дітей, які направлялись на навчання для здобуття вищої освіти [36].

Станом на 1899 рік в м.Маріуполі було відкрито міське трьохкласне училище, в якому навчалось 150 учнів, п'ять початкових шкіл (559 хлопчиків та 317 дівчаток навчались в них), безплатна недільна школа. Загалом витрати на відкриття навчальних закладів склали 8735 рублів [36].

Мережа початкових навчальних закладів станом на 1909 рік у м.Маріуполі складала: шість початкових шкіл, міське чотирьохкласне чоловіче училище, міське чотирьохкласне жіноче училище, нижче механіко-технічне училище, ковальсько-слюсарська школа, столярно-ремісничка школа [36].

Благодійні організації, які створювались в м. Маріуполі протягом XIX – XX ст., були одними з перших помічників у розвитку народної освіти. Їх допомога полягала у відкритті шкіл, фінансуванні закладів освіти, у матеріально-технічному забезпеченні шкіл. Існували такі благодійні організації «Российское общество Красного Креста», «Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим в начальных народных училищах Екатеринославской губернии», «Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых...о глухонемых» та інші [25].

На допомогу учням, які не встигали з яких то причин закінчити школу, або змушені були її раптом покинути, відкривались «недільні повторювальні школи». У 1880 році Микола Корф влаштував у с.Времівка та у с.Майорському недільні повторювальні школи для дорослих. Згодом такі школи відкривались у повіті знов і знов. Ці школи Микола Корф називав «віддушинами для тих юнаків, які колись потягнулись до науки, та життя знову кинуло їх у пільму неписьменного, забитого середовища, де не було ні доброї книги, ні можливостей для відповідного спілкування». Батьки таких учнів – юнаків дивувались продовженню навчання, але юнаки навпроти йшли до школи з великим бажанням вчитися. Це підтверджувало те, що зусилля Миколи Корфа не проходили дарма [41].

Найважливішим було те, що Микола Корф вважав, що справжній прорив у світ науки, відбудеться лише у третьому поколінні вихованців земських шкіл. Саме тоді зросте кількість грамотних мешканців на селі настільки, що стане вже нормою, а не винятком. І він не помилився. Так поступово і сталося. Із покоління в покоління простий народ починав розуміти важливість навчання і тому школа вже ставала невід’ємною частиною в житті кожної людини.

Павло Мазур висловився про діяльність Миколи Корфа такими словами: «Педагогическое наследие Корфа продолжает удивлять нас до сих пор. Барону Корфу (1834 – 1883 гг.) понадобилась целая жизнь для того, чтобы убедить русское общество в пользе всеобщей грамотности» [54].

Навчання у школах Маріупольського повіту спочатку велось на грецькій мові, а вже після того, як Російська імперія почала вести русифікацію по відношенню до грецького населення, і не тільки, російською мовою. Саме в цей період були ліквідовані всі привілеї греків-переселенців.

Зі звіту повітової управи за 1896 рік можна виділити таку інформацію про відкриття шкіл та кількість учнів: у 46 школах поселень російських селян навчалось 3781 дітей, у 29 школах грецьких поселень – навчалось 4316 дітей, у 8 школах німецьких поселень навчалось 387 учнів, у 33 церковно-

парафіяльних школах – 1506 учнів, у єврейських колоніях відкрито 7 училищ – 554 учні [34, с. 208].

Вже по таким історичним фактам автор може зробити висновок, що кількість дітей грецької спільноти, які відвідували школи, перевищувала інші.

Кількість будівель шкіл, як і кількість учнів у школах, швидко зростала. Школи почали займати у сільській місцевості провідне становище. Якщо порівняти кількість відкритих шкіл: у 1870 році – 21 школа (1143 учнів) – фінансування – 3000 рублів, у 1880 році – 53 школи (4350 учнів) – фінансування 31691 рублів 29 копійок, у 1890 році – 72 школи (7312 учнів) – фінансування 45834 рублів 38 копійок, у 1900 році – 88 шкіл (10911 учнів) – фінансування 77884 рублів 75 копійок [52, с. 29].

А вже к 1914 року в селах Маріупольського повіту налічувалось 166 земських шкіл та 13 міністерських шкіл, які перейшли на господарське утримання земств. Загалом в цих школах налічувалось 480 вчителів, навчалось 21109 учнів, з них хлопчиків було 12922 особи, дівчаток – 8187 осіб [52, с. 29].

Діяльність Катеринославського губернського земства в галузі народної освіти широко висвітлювалася в друкованих виданнях земства, особливо, в щорічних звітах. У кожному щорічному звіті губернського і повітових земств був розділ «Народна освіта». На початку ХХ століття саме в надрах земських структур визрівали нові ініціативи на ниві освіти. Наприклад, було проведено кілька «Губернських земських нарад з народної освіти».

Крім закладів середньої освіти, земство надавало підтримку і іншим формам культурно-освітньої роботи. Наприклад, земство всіляко підтримувало ідею народних читань, де в популярній формі долинали до основної маси населення різні знання. У липні 1916 р. земство навіть затвердло «Порядок організації народних читань».

Починаючи з 1899 р. земство проводило щорічні педагогічні курси для вчителів губернії. У щорічних звітах земства друкувався список вчителів губернії, яким були видані свідоцтва про успішне проходження підготовчих курсів земства.

Висновки до розділу.

Катеринославська губернія до початку земської діяльності з розвитку народної освіти щодо грамотності недалеко пішла від середніх показників по країні, залишаючись при цьому однією з промислово розвинених. Введення «Положень» від 1864 р. дало поштовх громадській ініціативі в улаштуванні початкових шкіл у Катеринославській губернії, однак фінансування цього проекту загальмувало здійснення планів.

Фінансові труднощі земської школи на протязі всієї її історії відбивалися на якості освітньої діяльності. Збільшення асигнувань дозволяло розширювати мережу початкових училищ. Витрати земства на утримання училищ з 1868 по 1905 рр. стабільно зростають в середньому приблизно на 12% від загальних витрат.

Завдяки діяльності земства починаючи з 1860-х рр., за кілька десятиліть була створена система земських початкових шкіл і земських повітових училищ по всій території губернії. Символом створення земської школи стала особистість барона Миколи Олександровича Корфа – видатного діяча на ниві народної освіти; засновника і організатора земських шкіл. Він обґрунтував необхідність земських шкіл, розробив параметри їх діяльності. Саме з Катеринославської губернії земські школи як новий тип освіти почали свою ходу по території Російської імперії.

Типова земська школа Катеринославського земства, була, як правило, одноповерховим цегляним будинком. Якість споруди було зразковим. І сьогодні збереглася не одна така школа в селах та смт нашої області. Приміщення для закладів будувалися за типовими проектами, в основному це були одноповерхові споруди в стилі еkleктика або модерн, з мінімальним декором. У повітових містах школи могли мати два поверхи і вище.

Постійно збільшується число учнів як наслідок збільшення числа шкіл і великого попиту на освіту. Збільшується відсоток навченості дівчаток.

Розглядаючи статевий склад учнів, видно, що в досліджуваній період земську школу відвідують в більшості хлопчики (в 2,5 рази), хоча за переписом дівчаток шкільного віку більше. Це становищем жінки - селянки в сім'ї. Основна причина відходу зі школи - економічні умови селянського життя і бідність.

Земська школа намагалася залучити дітей до навчання шляхом введення ремісничих, природознавчих і агрономічних курсів.

Видатною людиною, яка відіграла провідну роль у становленні земських шкіл Катеринославської губернії, був Микола Олександрович Корф. Його перші книги, вміння організовувати навчальний процес, вміння підбирати вчительські кадри, вміння формувати шкільну програму, а також вміння аналізувати проведену роботу зі шкільної програми та планування її на наступні роки – все це вміло та швидко сприяло розгортанню освіти в селах Маріупольського повіту. Важливість його публіцистичних праць сприяла розповсюдженню його ідей з різних питань освітянської справи.

Микола Корф – людина, яка присвятила усе своє життя народній освіті, людина, яка встигла, незважаючи на скрутні часи, так багато зробити для користі народу. В історії нашого краю Микола Корф – один з найяскравіших особистостей. Знати сутність його новаторської діяльності, творчо використовувати його педагогічну спадщину в сучасних умовах – ось чому треба повчитись сучасним вчителям.

Завдяки діяльності Миколи Корфа Маріупольський повіт став своєрідним джерелом, куди могли звернутись за порадою багато педагогів у питаннях з організації народних шкіл, методики викладання різноманітних предметів.

Перші земські школи почали з'являтися в основному в грецьких селах. Грецьке населення вважалось краще забезпеченим за других спільнот в матеріальному плані. Грецькі сільські громади розуміли важливість відкриття шкіл. Вони дбали про забезпечення шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами, про стан шкіл, про матеріальне стимулювання вчителів.

Динаміка зростання шкіл у перші десять років була стрімкою – відкрилось двадцять земських шкіл в грецьких селах повіту. Поява перших земських шкіл у Маріупольському повіті відіграла особливу роль у розповсюдженні народної освіти серед етнічних спільнот, які населяли повіт наприкінці XIX століття. Земські школи поступово відкривались у селах повіту. Кількість учнів в них складала в середньому від 60 до 100 учнів. Характерним було те, що хлопчиків було більше, ніж дівчаток.

У розвитку шкіл в грецьких селах значну допомогу надавали мешканці сіл. Завдяки їм на утримання однієї школи витрачалось по дві тисячі рублів щорічно. Якщо порівняти з другими селами, там показник був нижчим – від дев'ятисот рублів до однієї тисячі двісті рублів на рік.

З часом Маріупольський повіт за кількістю шкіл та учнів зайняв перше місце серед усіх повітів Російської імперії. Яскравим прикладом цього є те, що статистикою встановлено збільшення кількості шкіл за тридцять років у чотири рази, кількості вчителів у сім разів, учнів у вісім разів.

РОЗДІЛ 3

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Сучасна початкова школа переживає серйозні зміни. Сьогодні для неї необхідний ретельний відбір змісту основних навчальних предметів, що входять до навчальних планів з орієнтацією на інтеграцію знань про людину, суспільство, природу в окремі цілісні блоки, розробка комплексних програм. Значне поширення інноваційних процесів в початковій освіті вимагає створення механізму відстеження їх розвитку. Усі зміни, що відбуваються у функціонуванні та розвитку початкової освіти потребують забезпечення відповідної нормативно-правової та методичної бази.

Особливу увагу земські діячі приділяли різним аспектам навчально-виховного процесу. Основу навчального процесу будь-якого навчального закладу складають навчальні плани. Невеликий перелік складали предмети, які були включені до навчального плану школи: Закон Божий, церковнослов'янська мова, російське читання, арифметика, російська історія, малювання та інші. Упродовж навчального року найбільше годин на рік відводилось для навчання арифметиці.

Навчальні плани та програми розроблялись у столицях та губернських містах періодично та кожного разу вдосконалювались. Розвивальне навчання та розумно організований виховний процес неможливі без книги. Значну роль у забезпеченні учнів книгами зіграв М.Корф. Саме в книзі Микола Корф вбачав джерело для ознайомлення учнів з навколишнім світом, важливим засобом самоосвіти. У 1871 році він випустив книгу для читання у школі та вдома «Наш друг». Саме ця книга стала першою книгою, яку читали діти у школі, усвідомлюючи її зміст. А вдома, як казалось раніше, у дітей вже була «Євангеліє» [58].

Книга «Наш друг» була першим підручником у земських школах. Не дарма Микола Корф дав їй таку назву, тому що вона одразу ж до себе

привертає увагу. Головною метою ставало усвідомлене читання, до якого прагнули у шкільному та домашньому навчанні. Книга «Наш друг» була досить цікавою, в ній були літературні тексти, вправи для логічного мислення, вона містила у собі корисні поради учням. Ця книга була десять разів перевидана і кожного разу вона була доповнена та з кожним новим перевипуском більше удосконалювалась [67].

На думку М.Корфа така книга, як «Наш друг», повинна виховувати, розвивати естетичні почуття, виховувати моральність та повинна привчати до побуту вихованців. Можна дійти висновку, що таким чином Микола Корф підтримував принцип наочності зв'язку книги для читання та життя.

Другою книгою М.Корфа стало методичне керівництво «Нашему другу». Потім М.Корф написав книгу для педагогів земських шкіл «Русская национальная школа». Ця книга була своєрідною енциклопедією для вчителів початкової освіти [56].

Як свідчать документи, які збереглись у наш час у Краєзнавчому музеї м.Маріуполя – Доклад Мариупольской уездной управы о преподавании Закона Божьего в народных школах – вивченню Закону Божого повинна приділятися особлива увага. Він є обов'язковим предметом у школі. Його можуть викладати тільки священники, або особи, які закінчили курс духовної семінарії [63, с.51 - 53].

Окремої уваги заслуговує розгортання земської бібліотечної справи. Одним з позитивних рішень у шкільному житті було те, що повітова управа потурбувалась про те, щоб для вчителів працювала педагогічна бібліотека. Ця бібліотека містила книги педагогічного змісту – класичні твори з педагогіки, якими користувались вчителі по черзі [69, с.340].

Земства також допомагали в організації публічних бібліотек. Перші земські бібліотеки при сільських школах з'являються наприкінці 1870 року в Катеринославській губернії. Кожна бібліотека мала свій статут, який затверджувався губернатором. До обов'язків земської управи входило прийом

та звільнення бібліотекаря. Бібліотеки були розташовані як при школах, так і в окремих приміщеннях. У ХХ столітті відкривались бібліотеки-читальні [90].

Вже в 1901 р. було відкрито 6 безкоштовних народних бібліотек у Маріупольському повіті: Анадольська (всього читачів – 86 осіб), Велико Янисольська (127 читачів), Сартанська (225 читачів), Чермаликська (251 читач), Валеріанівська (101 читач), Михайлівська (447 читачів) [34, с.256 – 257].

Микола Корф внес свій особистий вклад у діяльність бібліотек. Він уклав «Каталог народної бібліотеки», який використовувався земствами при влаштуванні народних бібліотек та читалень.

Микола Корф наводить списки дорослих читачів в шкільній бібліотеці при Времівській школі у звіті за 1882 – 1883 навчальний рік з метою їх залучення до читання. Згідно звіту кількість читачів – дорослих мешканців Времівки була великою, дивлячись на те, що до бібліотеки вони ходили пішки по два, два з половиною кілометри [98].

Відкриття бібліотек стало ще одним позитивним поштовхом для дітей до набуття знань. Книг звісно спочатку бракувало. Але практикувались колективні читання. Завдяки придбанню земствами шкільної літератури, майже во всіх школах бібліотеки мали молитовник Протопопова, азбуку Добровольського, «Рідне слово» К. Ушинського.

Значний внесок у методичне забезпечення навчального процесу земських шкіл зробив Василь Водовозов – відомий педагог та методист-філолог.

У 60-х рр. ХІХ ст. В. Водовозов брав діяльну участь в обговоренні проектів реформи початкової і середньої школи, виступав з вимогою всебічного розвитку мережі шкіл, доступності їх для широких верств населення і поліпшення змісту і всієї постановки навчання. Він наполягав, щоб в нач. школі, крім читання, письма та рахунку, уч-ся отримували докладні відомості з природознавства, географії та історії, а пор. школа давала уч-ся різноманітні гуманітарні та природничо-наукових. знання. В. виступав проти викладання в гімназіях давніх мов. У 1866 р. він був

відсторонений від викладацької діяльності як «політично неблагонадійний».

Значний внесок зробив В. Водовозов в створення навчально-методичної літератури для учнів і вчителів початкової та середньої школи. Написані ним "Книга для початкового читання в народних школах" (ч. 1, 1871), "Російська абетка для дітей" (1873), "Книга для вчителів" (1871), "Предмети навчання в народній школі" (1873) широко використовувалися і отримали високу оцінку пед. громадськості.

У 1871 р вийшла «Книга для первоначального чтения в народных школах» (ч. I). Її зміст становили розповіді з природної історії, з географії та етнографії Росії, про найважливіші промисла, про деякі осіб, події і звичаї стародавньої російського життя, а також повісті, казки, вірші, зборів прислів'їв, загадок. Автором більшості оповідань був В. Водовозов. Книга містила великий пізнавальний матеріал з різних областей знання, а також граматичні вправи.

Одночасно з нею В. Водовозов видав у тому ж році «Книгу для учителей – методическое руководство по работе с «Книгой для первоначального чтения». Обидві роботи були відзначені Петербурзьким педагогічним товариством премією імені К. Д.-Ушинського, а в 1872 р. Комітет грамотності Вільного економічного суспільства присудив за них В. Водовозову золоту медаль. Через три роки (1875 р.) йому була присуджена золота медаль і Вченим комітетом Міністерства державного майна. «Книга для первоначального чтения» (ч. I) за порівняно невеликий період часу витримала 20 видань.

У 1873 р вийшла «Русская азбука для детей» В. Водовозова, а в 1875 р. доповнення до неї – «Руководство к русской азбуке», яке містило зразки практичних уроків, бесід, звукового розбору, письма і читання в перший рік навчання. Азбука була складена на основі звукового аналітико-синтетичного методу навчання грамоті. Особливим відділом Вченої

комітету Міністерства народної освіти «Русская азбука для детей» Водовозова була «зарахована до числа кращих наших абеток як на думку, так і по виконанню» і рекомендована для початкових училищ.

У 1873 р було видано методичний посібник В. Водовозова для вчителів «Предметы обучения в народной школе. Методика обучения грамоте, арифметике и другим предметам». Протягом 1872-1873 рр. В. І. Водовозов друкував в журналі «Народная школа» популярні розповіді з фізики і хімії. У початку 1874 р. ці розповіді вийшли окремою книгою – «Элементарные рассказы из физики и химии для народных учителей».

Переважна більшість вчителів того часу не мали природничо-наукової підготовки, не мали самими елементарними знаннями в області фізики і хімії. Тому книга В. І. Водовозова певною мірою восполняла цю прогалину. У 1873 р. вийшла друга частина «Книги для первоначального чтения», призначена для учнів старшого віку та для читання дорослих.

Серйозною вадою школи В. Водовозов вважав схоластичні методи навчальної роботи. Школа давала не знання, а вишкіл. Вся справа освіти зводилося до механічного зубріння і чисто формальної тренуванні пам'яті і мислення учнів. Він вважав, що вирішувати питання про виховання справжньої людини, людини-громадянина можна тільки в добре організованою загальноосвітній школі, доступною для широких мас народу. На питання, чому вчити в цій школі, В. Водовозов відповідав: «Необхідно вчити не тільки тому, що потрібне для однієї практичної мети, а й тому, що веде до всебічного розвитку розуму, інакше виховання легко звернеться в механічну виправку».

Багато цінного й оригінального В. Водовозов вніс і в методику викладання рус. літератури. В основу шкільного курсу він поклав ідейно-художній розбір зразків літ, творів видатних рус. письменників. Значне місце він відводив порівняльному розгляду текстів художніх творів (за

подібністю або за контрастом), к-рим активізувалася самостійна робота учнів.

Основна методича праця В. Водовозова «Словесность в образцах и разборах» (1868) довгі роки був кращим методичним посібником для вчителя і багато в чому не втратив свого значення і в наші дні.

Свої погляди з питань організації роботи народної школи В. Водовозов виклав найбільш докладно в роботі «Предметы обучения в народной школе», «Книге для учителей» и «Руководстве к «Русской азбуке». Завдання народної школи він бачив не тільки в навчанні дітей грамоті, а й в озброєнні їх корисними відомостями з різних областей науки, у виробленні практичних трудових навичок, в сприянні моральному, фізичному і естетичному розвитку учнів.

Рекомендації В. Водовозова стосовно навчального плану для народної школи радикально відрізнялися від офіціальних установок, викладених в «Положении о начальных народных училищах» (1864). У ньому предметами навчального курсу народних училищ передбачалися: закон божий (короткий катехізис і священна історія); читання по книгах цивільної та церковної історії; лист; перші чотири дії арифметики і церковний спів. В якості основного предмета народної школи В. Водовозов називав рідну мову, при вивченні якої звертав особливу увагу на свідомість читання, правильність письма і ясність мови.

З арифметики В. І. Водовозов передбачав оволодіння учнями до кінця третього року навчання чотирма арифметичними діями над числами будь-якої величини; усне і письмове рішення задач; дії з іменованими числами; загальне поняття про дробі і знайомство з заходами довжини і ваги. У навчальний план народної школи В. Водовозов рекомендував ввести спеціально уроки-бесіди.

Він пояснював це необхідністю роз'яснити, розвинути поняття дітей, дотримуючись при цьому відомої суворій послідовності і системи, навчити дітей групувати, приводити в порядок свої думки і, нарешті, висловлювати їх складно, ясно і правильною російською мовою. «Вправи в усно мови, - писав

він, - мають не менше значення, як і вправи в читанні і письмі, а для сільських дітей, може бути, особливо важливі через досконалі їх незвички давати собі звіт в своїх враженнях».

Пояснювальне читання, на його думку, не могло замінити повністю такий систематичної бесіди. Розроблена ним програма уроків-бесід передбачала отримання учнями першого класу знань про становище предметів і їх формі, про їх призначення і властивості (колір, величина, твердість і ін.), Перші вправи в описі, порівнянні і угрупованню предметів.

На другому році навчання він рекомендував присвячувати уроки-бесіди ознайомленню дітей з порами року, змінами в природі і сільських заняттях, властивих кожному пори року, головними заняттями і промислами міських жителів. На цьому році навчання учні отримують також відомості з географії (опис землі) і природознавства (бесіди про ссавців тварин і птахів), загальне поняття про поле і ліс, деяких травах і деревах.

Темами бесід на третьому році навчання були земноводні риби, нижчі тварини, будова і життя рослини. Учням давалися також поняття про 37 мінералах і металах, про найпростіших фізичних явищах, найважливіші відомості з історії. В. Водовозов вважав, що уроки-бесіди допоможуть вчителю озброїти учнів елементарними знаннями з галузі природничих наук і історії, а також дати ряд необхідних корисних відомостей для господарської діяльності людини. Методика проведення подібних бесід детально розроблена Водовозовим в його книгах «Руководство к «Русской азбуке» и «Предметы обучения в народной школе».

Для третього року навчання В. Водовозов створив спеціальну програму географічних відомостей, що поглиблює перші знання дітей з географії, отримані на уроках-бесідах (шарообразность землі, її добове і річне рух, частини світу, рельєф, план і карта; особливості найголовніших географічних смуг Російської імперії та ін.).

У народній школі, на думку В. Водовозова, повинні також вестися заняття з креслення (сюди він відносив і малювання), світському співу і

гімнастики. Він мріяв, щоб настав час, коли при кращому, більш правильному пристрої народної школи вони зайняли в ній належне місце. Спів розглядалося ним як важливий засіб естетичного і морального виховання. «Спів для маленьких дітей, писав Водовозов, - служить естетичним освітою, збуджуючи їх почуття при вигляді красот природи, переконуючи їх багато прекрасні думки ... Худо, якщо юнак ніколи не відчував у собі полювання співати: чекайте в ньому самого бездушного егоїста» .

Запропонована В. Водовозовим навчальна програма в цілому, так само як і написані ним відповідно до цієї програми навчальні посібники та керівництва для учнів і вчителів народної школи, висловлювали передові для того часу педагогічні позиції і знаходили значне поширення в народних школах. Важливими для методичного забезпечення навчального процесу земської школи стали також розробки іншого відомого педагога та громадського діяча – Миколи Бунакова.

Написання М. Бунаковим підручників для народної школи і середніх навчальних закладів пов'язано з усією його педагогічною творчою діяльністю, цій справі він віддавав багато сил і енергії.

Однак Н. Ф. Бунаков був переконаний в тому, що центральною фігурою у всьому навчально-виховному процесі є вчитель. Слідом за К. Д. Ушинського Бунаков стверджував: «Справа не стільки в книзі, скільки в вчителя, який часто оживляє для дітей книгу посередню і мертвить хорошу. Ніяка книга не замінить вмілого і любить свою справу вчителя » [Н. Ф. Бунаков, Отчет Курському земству, 1900, стр. 3].

На думку Бунакова, роль вчителя особливо велика в початковому навчанні, під час якого закладається основа для подальшого розумового і морального розвитку учнів. Бунаков справедливо зазначав, що завдання вчителя полягає не тільки в тому, щоб озброювати учнів необхідними знаннями та вміннями відповідно до шкільної програми. Разом зі знанням, розумовим розвитком він повинен «дати своїм учням доброякісні та міцні керівні переконання, порушити і розвинути в них благородні людські думки,

встановити чесні і стійкі прагнення, нахили і звички» [1 Н. Ф. Бунаков, Лекція на учительських курсах в г. Стародубе].

У вихованні в учнів цих моральних якостей важливу роль відіграє особистий приклад вчителя. Учитель зобов'язаний уважно стежити за собою, щоб не давати дітям негативних прикладів. «Неакуратність вчителя, - говорив він, - апатичний ставлення до справи, протиріччя між словом і ділом, жорстокість, грубість, неохайність - точно так само не пройдуть безслідно для учнів, як і приклади хороші, тим більше, якщо в дітях, при відомих умовах сімейному житті, вже є схильність і деякі задатки для розвитку цих властивостей» [Н. Ф. Бунаков, Школьное дело, 1906, стр. 163].

Бути хорошим прикладом для дітей може кожен вчитель, що володіє якостями порядну людину. Для цього від нього не вимагається будь-яких надзвичайних зусиль, виняткових чеснот, зразків героїзму і досконалості. Досить того, щоб учитель ставився до своєї справи з натхненням, виконував його з енергією, що не позіхаючи і не дрімаючи, щоб ставився до оточуючих по-людськи, без грубості, лайки, несправедливості. А це можливо, на думку Бунакова, за умови, якщо вчитель глибоко перейметься любов'ю і повагою до школи і дітям: «Учитель, во всяком случае, должен быть другом детей, понимать и любить их несколько больше, нежели другие люди, занятые иным трудом» [3 Там же, стр. 164—165].

Говорячи про високе призначення вчителя як просвітителя широких народних мас, Бунаков вказував, що виконати свою почесну роль може тільки той учитель, який буде до кінця відданий справі і буде готовий віддати всі сили і знання рідному народові. Відзначаючи ці якості у народних вчителів, з якими йому доводилося працювати, Бунаков писав: «У меня осталось такое впечатление, что в русской народной школе уже есть немало хороших, надежных работников и особенно работниц, которые искренне и бескорыстно преданы делу, поведут его разумно, умело, дельно и горячо, а между этими работниками и работницами попадаются и истинные народные герои, полные живого энтузиазма, способные всем пожертвовать ради народного блага,

которое они видят в грамоте, в образовании, в науке» [1 Н. Ф. Бунаков, Моя жизнь, 1909, стр. 111].

Саме таких вчителів-ентузіастів Бунаков і прагнув виховувати на керовані ним з'їздах і курсах. Відстоюючи права народних вчителів, Бунаков вимагав надати їм свободу і самостійність в роботі. Тільки незалежне від місцевої влади становище вчителів і свобода їх діяльності можуть, на його думку, сприяти розвитку вчительської творчості. Навпаки, постійний контроль за їх роботою з боку міністерських чиновників, дріб'язкова регламентація, причіпки і доноси вбивають творчу думку вчителя і є гальмом у всьому навчально-виховному справі. З жалем Бунаков змушений був визнати, що вчитель народної школи не завжди був господарем своєї справи.

Захищаючи народного вчителя від свавілля і насильства, Бунаков виступав з цього питання на сторінках педагогічної преси. Він неодноразово заявляв, що «для вчителів і вчительок народної школи бажано більш самостійне і незалежне становище порівняно з теперішнім, щоб вони могли завжди зберігати своє моральне гідність і не поступатися своїми педагогічними ідеалами через низинних спонукань підлабузництва і подслужіванія» [Н. Ф. Бунаков, Сельская школа и народная жизнь, стр. 194]. Без цього неможлива жива педагогічна справа.

Вказуючи на вкрай важке становище народних вчителів, Бунаков говорив, що тільки глибока зацікавленість вчителів в освіті народу і непохитна віра в правоту своєї справи могла мирити їх з такими умовами життя, повної негараздів і поневірянь.

Висновки до розділу

На початковому етапі розвитку земської школи зміст освіти земських шкіл визначалося потребами земств, сільських громад і офіційною позицією Міністерства народної освіти в побудові навчальної діяльності шкіл взагалі. Розглядаючи початкову школу як інститут підвищення культури сільського населення, земства і селянські суспільства прагнули до поширення в народі

корисних знань і орієнтувалися в цьому при складанні навчальних планів на міністерські школи.

Альтернативою міністерському стандарту є навчальні плани, складені з урахуванням реальних педагогічних умов і потреб земської школи, запропоновані Н.А.Корфом.

В основі освітньої діяльності земської школи в Катеринославській губернії лежали програми, розроблені з урахуванням вимог Міністерства народної освіти і реальними умовами практичної діяльності початкової школи.

Основними предметами змісту освіти земської школи в Катеринославській губернії були: Закон Божий, арифметика, чистописання, граматики і ін. Навантаження змінюється з наближенням контрольних випробувань. Основний упор робиться на граматику і арифметику, при цьому не зменшується навантаження по церковним предметам.

РОЗДІЛ 4

МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ У ПРАКТИЦІ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ, ЇХ СПЕЦИФІКА В ОКРЕМИХ ПОВІТАХ ГУБЕРНІЇ

В педагогике 60-70-х гг. XIX в. одной из спорных проблем была проблема урока, и к решению ее многие педагоги подходили по-разному. Сторонники теории И. Ф. Гербарта (А. И. Анастасьев, И. И. Паульсон, М. И. Демков, В. В. Половцев и др.) считали, что структура любого урока, независимо от содержания предмета и возрастных особенностей учащихся, должна всегда определяться одними и теми же формальными степенями обучения. К. Д. Ушинский, а вслед за ним Л. Н. Толстой, В. И. Водовозов, Н. Ф. Бунаков и другие прогрессивные педагоги и методисты XIX в. хотя и считали, что путь ученика от незнания к знанию проходит через такие ступени обучения, как восприятие, мыслительная переработка и закрепление в памяти и привычках воспринятого, но выступали против того, чтобы любой урок строился по каким-то застывшим, раз навсегда установленным схемам. Структура и план урока, по их мнению, зависят от характера учебного материала, возрастных особенностей детей и дидактических задач.

Применительно к народной школе В. И. Водовозов наиболее распространенной для так называемого смешанного типа урока считал структуру, включавшую: проверку домашнего задания, сообщение темы и цели урока, подготовку к изложению нового материала, сообщение нового материала, физкультурную минуту, упражнения в закреплении новых знаний и домашнее задание. Кроме указанного типа урока он различал специальные уроки объяснения нового материала, уроки закрепления знаний, или уроки практических упражнений, и уроки повторения и проверки знаний. Однако структура отдельного урока, указывал он, не

может не изменяться в зависимости от его целей, содержания учебного материала и возраста детей. Вместе с тем В. И. Водовозов подчеркивал, что успех обучения зависит не только от успешного планирования отдельных уроков, но и от системы уроков, от той последовательности, в которой будут идти уроки. Отдельный урок не должен быть обособленным, вне системы уроков, он должен представлять законченное звено в логически стройной цепи знаний. Важно, чтобы учитель, сообщая учащимся знания на уроке, помнил об их дальнейшем развитии на последующих уроках.

Разрабатывая структуру уроков, Водовозов указывал, что успех обучения зависит не только от того, как будет построен урок, но и от некоторых других факторов. К числу таких он в первую очередь относил классную дисциплину, внимание учащихся и способ преподавания. Будучи горячим противником физических мер воздействия и сурового отношения к ребенку, Водовозов выступал за разумную организацию учебного процесса, построенную на глубоком уважении личности учащегося. «Порядок в школе и успехи учащихся, - говорил он, - лучше всего достигаются, без всяких наказаний или наград, самым способом преподавания и способом обхождения преподавателя с учениками».

Водовозов отмечал, что дисциплина учащихся зависит не только от общего направления работы школы, но и от той системы, которой определен классный порядок. «Система эта не должна, стеснять учащихся в выражении каждым из них своих способностей и особенностей характера, не должна делать из класса выставку двигающихся по заведенной пружине кукол: однако она все-таки определяет известные требования, которым все должны подчиняться, преимущественно для сбережения времени в классе»⁴⁰. Для поддержания внимания учащихся на уроке Водовозов рекомендовал объяснение материала строить так, чтобы во всяком предмете находить «его живую сторону», а также разнообразить приемы и методы работы учащихся на уроке. Так, например, он говорил: «Чтобы поддержать внимание в классе при устных беседах или объяснениях, преподаватель

переспрашивает если не всех, то по возможности наибольшее число учащихся и особенно тех, которые менее способны к вниманию. Сначала задавши вопрос, он потом вызывает к ответу одного, другого, чтобы каждый мог ожидать, что его спросят. Таким образом, заправляя разом всем классом, он не даст никому времени задумываться или отвлечься от предмета».

Много внимания уделял В. И. Водовозов разработке методики организации занятий учителя одновременно с тремя отделениями (классами), поскольку в то время в большинстве случаев в народной школе работал только один учитель. Проведение урока при одновременном занятии учителя с тремя отделениями, предупреждал В. И. Водовозов,— дело сложное и трудное, успех может быть достигнут только при тщательной разработке учебного расписания и серьезной подготовке учителя к уроку. Ведь необходимо, пока учитель занимается с одним отделением, обеспечить продуктивную самостоятельную учебную работу двух других.

Примерное расписание занятий учителя с тремя отделениями В. И. Водовозов приводит в книге «Предметы обучения в народной школе». Как на обязательное условие организации обучения Водовозов указывал на необходимость беречь детские силы и поддерживать их умственную свежесть, занятия распределять так, чтобы на первых уроках дети были заняты более трудной умственной работой, а на последующих — более легкой, механической. Во время перемен он советовал предоставлять детям свободу побегать и поиграть. Было бы хорошо, говорил он, если бы учитель во время такого отдыха мог показать им какую-нибудь умную и полезную игру.

В правильной организации работы народной школы помимо учебной программы В. И. Водовозов уделял большое внимание вопросу обучения. Он понимал, что решение основной задачи школы не может быть сведено лишь к выработке учебной программы, необходимо продумать те пути и

средства, которыми можно достигнуть сознательного, глубокого и прочного усвоения знаний. В. И. Водовозов много внимания уделял методам обучения в народной школе. Под методом обучения он понимал не частный прием, употребляемый при обучении, а путь, по которому учащиеся идут от незнания к знанию. «Я разумею под методом тот путь, - писал он, — которым мы доходим до понимания окружающих явлений, до сознательного усвоения предметов, до образования понятий».

В. И. Водовозов был сторонником новых методов обучения, и прежде всего аналитико-синтетического звукового метода обучения грамоте, объяснительного чтения и наглядного обучения. Раскрывая цель и задачи новых методов, Водовозов писал: «Я старался указать метод, согласный с тем направлением науки, в котором она идет последовательным путем от наблюдения над предметами к обобщениям, следовательно, метод естественного развития, при котором ребенок действует самостоятельно, но только под вашим руководством, где ему дается материал для наблюдения известным образом... Одним словом, метод, в котором вы имеете в виду не заучивание только, не долбление, а самостоятельное усвоение знаний»⁴³. Далее Водовозов указывал, что новые методы имеют то важное преимущество, что они постоянно побуждают детей, а вместе с ними и учителя к самостоятельности. Следуя им, добросовестный учитель волею-неволею становится художником и творцом. В. И. Водовозов подчеркивал, что при выборе того или иного метода обучения учитель должен исходить прежде всего из содержания самого учебного материала и возрастных особенностей учащихся. Большое значение В. И. Водовозов придавал монологическому методу изложения знаний учителем (рассказ и объяснение). В форме небольшого рассказа, подчеркивал он, учитель живо, образно передает учащимся главную идею, раскрывает самую сущность предмета или явления, причем делает это настолько искусно, что учащиеся чувствуют себя как бы свидетелями слышанного.

В. И. Водовозов также обращал внимание учителя народной школы на необходимость правильного использования метода беседы, который должен, по его мнению, широко применяться в школе. Достоинство этого метода он видел в том, что в работу вовлекается весь класс. Беседа должна вестись последовательно, по заранее продуманным и целенаправленным вопросам учителя. Умело поставленные учителем вопросы должны не только побуждать учащихся к более глубокому продумыванию уже известного материала, но и способствовать развитию их самостоятельного мышления. В. И. Водовозов предупреждал, что в беседе не следует злоупотреблять наводящими вопросами, поскольку они не всегда могут привести к желаемой цели. В большинстве случаев подобными вопросами учитель ведет учеников на помочах, вместо того чтобы давать ему как можно больше самостоятельной работы.

Исключительно важное место В. И. Водовозов отводил упражнениям как важнейшему методу закрепления учебного материала. Их он подразделял на устные, письменные и практические (постановка опытов и т. п.). Особенно подробно им разработана методика упражнений по русскому языку. Основные педагогические требования, которые он предъявлял упражнениям, сводились к следующему: для учащихся должна быть понятна цель и назначение выполненных упражнений; они должны быть посильными для них, но требовать умственного и волевого усилия; упражнения следует располагать в определенной системе; все они должны выполняться правильно и аккуратно, быть проверены и оценены.

Передовые педагоги второй половины XIX в. большое внимание уделяли вопросу о методе первоначального обучения грамоте. В систему обучения детей грамоте внес переворот звуковой метод, обоснованный К. Д. Ушинским. Этот метод все более внедрялся в практику школы взамен устаревшего буквослагательного. Огромные заслуги в деле разработки звукового метода и внедрения его в практику работы народной школы принадлежат также и В. И. Водовозову. Устный, звуковой разбор слов он

рассматривал и как средство умственного развития учащихся: проводя упражнения, учитель объясняет значение слов, сравнивает слова по звукам, заставляет угадывать звуки. На уроках чтения в народной школе, указывал В. И. Водовозов, учащиеся должны овладеть техникой чтения и научиться использовать книгу как источник полезных знаний. Школа должна научить читать ясно, бегло, сознательно, с полным вниманием к тексту, выразительно. Вместе с тем «преподаватель должен помнить, что в чтении он дает учащимся могучее средство к будущему самообразованию, к тому, чтобы потом усвоить знания, каких не может дать народная школа».

Успешному решению этих задач содействовали уроки объяснительного чтения в народной школе. Объяснительное чтение В. И. Водовозов рассматривал как средство умственного, нравственного и эстетического развития детей. Важно только, подчеркивал он, чтобы статьи, предназначенные для чтения, как по своему содержанию, так и по форме отвечали воспитательным и образовательным задачам школы и соответствовали возрастным особенностям учащихся. В. И. Водовозов различал статьи двоякого рода: статьи, заключающие сведения о природе, о промыслах и вообще о деятельности человека (деловые статьи), и статьи поэтического содержания, в которых видное место занимают воображение и чувство (статьи художественные).

Одним из важнейших средств расширения кругозора учащихся В. И. Водовозов считал внеклассное чтение. Организацией внеклассного чтения, по его мнению, обязательно должен руководить учитель. Он рекомендовал учителям составлять классные библиотечки, а также устраивать читательские кружки. В методических пособиях для учителей он приводил подробные списки литературы для внеклассного чтения учащихся. Написанные им книги «Детские рассказы и стихотворения», «Рассказы из русской истории», «Элементарные рассказы из физики и химии» и другие предназначались для домашнего чтения. Вопросы методики преподавания

арифметики, как и других предметов народной школы, В. И. Водовозов также решал, исходя из своих общедидактических воззрений.

В качестве средств всестороннего развития ребенка, наряду с умственным образованием, В. И. Водовозов предусматривал физическое, нравственное и эстетическое воспитание. Первые разделы его книги «Предметы обучения в народной школе» посвящены вопросам о физическом, умственном, нравственном и эстетическом развитии ребенка. Физическое развитие он рассматривает не как самоцель. «В человеке,— писал он,— мы любимся свежестью лица и согласием во всех чертах его, стройностью в движениях, крепостью, здоровьем и физической силой. Но это чисто внешние качества; в человеке нам более нравится: умение, ловкость, сноровка во всяком деле, отвага и решимость в минуту опасности, выразительность лица, соединенная с выразительностью речи, и прочее»²³.

По-новому В. И. Водовозов рассматривал и цели воспитания. Он считал, что все дело воспитания должно сводиться к воспитанию высоконравственной личности, воспитанию человека, который в своей деятельности руководствовался бы общественными интересами, интересами народа.

Он считал необходимым воспитывать у детей чувство товарищества и дружбы, трудолюбие и взаимопомощь в труде, правдивость, отзывчивость, смелость, упорство и настойчивость в достижении поставленной цели. В системе нравственного воспитания В. И. Водовозов немаловажную роль отводил труду. Трудовое воспитание, по его мнению, должно быть разносторонним и преследовать задачу воспитания любви как к умственному, так и физическому труду. Он указывал на необходимость вырабатывать у учащихся трудовые навыки посредством участия их в общественно полезном труде. Труд, говорил Водовозов, способствует не только умственному и физическому развитию, но через привычку к труду развивается нравственное чувство, заставляющее учащегося добросовестно относиться к своим обязанностям и к порученному делу. «Нужно,—

говорил он,— чтобы дети приучались не только трудиться, но чтобы труд был для них плодотворен, наиболее способствовал развитию их способностей и имел какое-либо значение для их последующей жизни»²⁶.

В. И. Водовозов был решительным противником авторитарного воспитания и физических мер воздействия на ребенка. Он выступал против какого бы то ни было произвола и насилия в воспитании, возводившихся реакционерами в главный педагогический принцип.

Большое значение в обучении В. И. Водовозов придавал языку учителя. В школе изучается ряд явлений, исторических событий, которые непосредственно наблюдать нельзя. В этих случаях восприятие учащихся осуществляется только через слово учителя, который должен уметь создать яркий образ, обрисовать предмет. «Учащиеся должны слышать от учителя только ясную, отчетливую, понятную им речь. Только преподаватель, который сам не понимает предмета, а заучил, как сорока, известные книжные фразы, будет говорить с детьми языком, для них недоступным»³⁴.

В. И. Водовозов указывал, что только те знания прочны и действенны, которые приобретены учащимися в процессе активной работы мышления. Поэтому он рекомендовал, чтобы преподаваемая в школе система знаний не являлась «одним мертвым остовом», а была понята учащимися, чтобы они сами участвовали в ее выработке и вырабатывали умения самостоятельно учиться. Надо устроить дело обучения так, писал он, «чтобы дети путем наблюдений и размышлений сами доходили до известного знания, а преподаватель только облегчил бы их труд, предлагая факты для наблюдения и направляя вопросами к общему выводу. Чтобы приобретаемые учащимися знания не оставались для них чужими, формальными, необходимо так организовать педагогический процесс, чтобы учащиеся во время урока являлись не пассивными слушателями, а активно осмысливали учебный материал».

Он считал недопустимым подавление и запугивание детей. Только свободная, сознательная деятельность «составляет радость для детей и

служит первым условием для их развития»³⁶. Если знания явились результатом активной мыслительной деятельности учащихся, подчеркивал В. И. Водовозов, то при ответе ученик не будет употреблять бессодержательных слов, его ответ будет немногословен, но содержателен. И наоборот, там, где дети механически заучивают, там они употребляют множество слов, с которыми не соединяют предмета. Наиболее распространенными формами проверки он считал просмотр домашних работ учащихся, устный опрос и контрольные письменные работы.

Проникновенно, с большой любовью говорил В. И. Водовозов о роли и значении учителя народной школы: «Да, тяжел, во многих отношениях незавиден и некорыстен труд преподавателя в народной школе; но ему на долю выпало великое утешение: заронить искру божью в густой мрак невежества, осветить светом разума темные души, которые без него, может быть, никогда не дошли бы до сознания своего человеческого достоинства, открыть безграмотному человеку первый путь и к дальнейшим успехам в жизни, и к успехам в деле своего умственного и нравственного развития».

Неправильно смотреть на должность народного учителя, указывал он, как на труд, который может выполнить какой-нибудь бессрочно-отпускной, вернувшийся домой, или писарь, выгнанный со службы из города, или недоучившийся семинарист. «Работа в сельской школе представляет самый важный и трудный предмет, за который взяться с умением доставило бы много чести и кандидату университета»⁴⁶.

Влияние учителя на детей столь велико, что никакая программа, никакое учебное руководство не смогут его заменить. «При устройстве какого-нибудь училища,— писал он,— обыкновенно более всего хлопчут о составлении приличной программы. Программа, конечно, важное дело, но если нет людей, которые могли бы привести ее в исполнение, то и лучшая программа не принесет пользы: она будет только красивою полкой, на которую можно наставить вовсе некрасивые предметы»⁴⁷.

На вопрос, кто является истинно народным учителем, В. И. Водовозов отвечал: «Необходимо образовывать людей из народа». При этом он подчеркивал, что народные учителя должны быть воспитаны не в столице, а, по возможности, близко к той местности, где им придется действовать. Это должны быть лучшие в нравственном отношении натуры, лучшие силы общества.

Касаясь программы образования народного учителя, В. И. Водовозов подчеркивал, что народный учитель помимо своей специальной, общепедагогической и методической подготовки должен обладать достаточными знаниями из различных наук. «При строгом выборе тех частей знания, которые наиболее применимы в народной школе, — говорил он, — ему следует изучить свою науку основательно. Ему особенно необходимо развивать наблюдательность ума, ясный и толковый взгляд на природу, через близкое и наглядное знакомство с ее явлениями... Естествознание займет видное место в кругу его знаний»⁴⁸.

Кроме того, учитель должен иметь основательные знания в области гигиены, сельского хозяйства, технических производств или промыслов той местности, в которой он готовится быть учителем. Народный учитель должен осознавать большую ответственность в своем деле, должен любить свою профессию, быть не только учителем, но и воспитателем. Учителю нельзя останавливаться, а необходимо всемерно совершенствовать свои знания и педагогическое мастерство.

Исключительно большую роль отводил Водовозов учителю в деле повышения культурного уровня народа. Он советовал учителю принимать активное участие во всех областях народной жизни, знакомить народ с законами и явлениями природы, вести борьбу с суевериями и предрассудками. «Борьба с суевериями и предрассудками, — писал он, — составляет одно из главных его призваний: тут ему придется действовать не только на своих воспитанников, но и на их родителей, от которых зависит отдача их в школу»⁴⁹. Наука, неоднократно подчеркивал он, должна

служить учителю одним из средств к сближению с народом, сам успех преподавания зависит от его тесной связи с народом.

Положение народного учителя в царской России было тяжелым. Скучные материальные и культурно-бытовые условия учителя не могли не отразиться и на его работе. Водовозов неоднократно выступал с требованием улучшить материальное положение народных учителей. Он писал: «Наша забота должна состоять в том, чтобы поставить и учителя в более независимое и обеспеченное положение. Когда он действительно почувствует свой авторитет на избранном им поприще, когда ему будет осязательна приносимая им польза, то он будет гордиться своим званием, а не бегать от него»⁵⁰.

По своим заслугам в деле развития народной школы и передовой методической теории В. Водовозов занимает почетное место среди учеников и последователей великого русского педагога К. Ушинского. Со времени появления работ В. Водовозова прошло более века. Однако многие идеи выдающегося педагога второй половины XIX в., разработанные им педагогические принципы, формы и методы учебной работы представляют интерес для педагогической науки и школьной практики сегодня.

Питання розповсюдження освіти у народні маси було найважливішим питанням діяльності земств. Заохочення дітей та дорослих отримати освіту насамперед залежало від діяльності земського зібрання, його управи. Навіть М.Корф наголошував на тому, що не тільки вищі класи населення повинні отримувати освіту, але й прості народні маси теж повинні бути досвідченими. Коли така мета буде досягнута завдяки допомозі земської управи, тоді й усі прошарки суспільства будуть нарівні між собою та призведуть до розквіту земських установ та виведуть освіту на новий рівень розвитку [49].

Микола Корф також підкреслював такий факт, що тільки-но звільнившись від кріпацтва, люди знов потрапляють в залежність – економічну, правову, бо не зможуть відстояти свої інтереси, тому що народ темний, неосвічений.

Впровадження навчального процесу в земських школах Маріупольського повіту мало багато особливостей. Ці особливості залежали від різних факторів. Вони вимірювались, як позитивними, так і негативними наслідками. Школи тільки-но почали працювати з новою силою, а вже зустріли на своєму шляху багато труднощів. Навчальний процес потребував знань спеціалістів у своєму формуванні, яких в ті часи було зовсім мало. І само таке поняття, як «народна земська школа» було зовсім нове для селянина.

Керівництво освітнім процесом у Маріупольському повіті очолювала училищна рада. У 1874 році земське зібрання обрало перший склад училищної ради у складі 8 осіб. Головою ради став А.Чебаненко, до членів ради входив М.Корф, священник Ананій Агапьев, Е.Толбач та інші [45].

Громадськість, а особливо місцева інтелігенція, поміщики, священники теж брали участь у розвитку земських шкіл. З числа вищезазначених осіб обирались попечителі шкіл. У квітні 1874 року училищною радою було затверджено «Инструкцию для преподавателей и попечителей начальных училищ Мариупольского уезда». Згідно положень цієї інструкції сільське суспільство, в якому є школа для навчання дітей обох полів, обирає собі попечителя. До його обов'язків входило у справі народної освіти бути посередником між суспільством та школою, а також турбуватись про добробут школи. Попечитель пояснював суспільству в першу чергу істину про те, що без належного утримання у школі не затримається жоден вчитель [52].

Вже згодом було затверджено склад попечителів земських шкіл, які працювали у грецьких школах Маріупольського повіту. Це можна простежити у документі «Выписка из протокола земского собрания от 17 октября 1880 года о лицах, избранных попечителями народных школ в Мариупольском уезде»:

- попечителем Петровської школи вибрати Давида Андрійовича Бойко;
- попечителем Майорської та Времівської шкіл вибрати барона Миколу

Олександровича Корфа;

- попечителем Камарської школи вибрати Федора Дмитровича Дмитрова

[84, с 43 – 44].

Процес розвитку народної освіти, а саме становлення земських шкіл у Маріупольському повіті пройшов складний шлях. Вони в основному утримувались за рахунок суспільства та за участю долі земства. Періодично школи могли закриватись та відкриватись знову. Це гальмувало освітній процес. Не давало йому розвиватись в повній мірі. Поступово земства приймали рішення щодо відкриття якомога більше шкіл. Земства згодом починали розуміти, що завдяки функціонуванню шкіл, вони мали народну підтримку.

Найактивнішим педагогом-новатором, взірцем для усіх на той час була постать М.Корфа та його досконала діяльність в сільських школах Майорськом та Нескучном.

Микола Корф підкреслював, що процес розвитку освіти в грецьких селах Приазов'я йшов на крок уперед, ніж у селах, де проживали українці, росіяни та інші етноси. Чому так? Саме тому, що грецьке населення було з самого початку проживання у повіті ліпше за всіх забезпечено земельними ділянками.

Таким чином, вже у 1886 році майже у всіх грецьких селах були відкриті земські школи. В порівнянні з російськими та українськими селами, яких було близько 87, тільки у 27 селах працювали земські школи. Грецьке суспільство мало змогу запрошувати до своїх шкіл найкращих вчителів, яким вони встановлювали доплату до заробітної плати, допомагали оплачувати комунальні послуги, наділяли земельними наділами для ведення господарства [83].

На початок ХХ століття грецькі села у своєму розвитку досягли найвищого рівня, якого російські та українські села не могли досягнути протягом 30 - 40 років.

Особливою була організація навчального процесу в земських школах. Спочатку у всіх українських та російських селах була встановлена трирічна

система освіти, у грецьких селах – чотирьохрічна, тому що впровадження вивчення російської мови вимагала російська влада. Цей додатковий рік надавався на її вивчення.

Грецькі сільські громади добровільно брали на себе витрати за додатковий рік навчання дітей у земських школах. Грецьким школам було важко переходити з рідної мови на російську мову. Це викликало певні труднощі в навчанні. Спочатку самі вчителі намагались опанувати російську мову та викладання предметів на ній. Потім навчали дітей. Поступово грецька мова зникла, її замінила російська мова. Згодом всі школи були переведені на чотирирічне навчання [47].

Особливу увагу Микола Корф приділяв методам розвивального навчання. Він сформулював мету застосування методу навчання як правильний розподіл навчального матеріалу, систематичне його розташування, що полегшує як передачу, так і засвоєння виучуваного. Він вважав, що вчитель повинен бути не тільки педагогом, а й дослідником, він рекомендував запроваджувати самостійні письмові роботи, забезпечувати зв'язок школи з громадським життям рідного села, залучати учнів до краєзнавчої діяльності [54].

Микола Корф в земських школах Приазов'я не тільки розширив принципи свідомості, практичності, природності, легкості, швидкості, наочності, самодіяльності, врахування індивідуальних особливостей дітей, але сам в земській педагогіці обґрунтував багато принципів. Такими принципами були «принцип стислості», «принцип простоти», «принцип раптовості», «принцип впевненості в успіху». Він давав конкретні практичні поради вчителям для їх застосування.

Основними дидактичними принципами розвивального навчання в земських школах були: не вимагати від дітей заучувати матеріал без розуміння, забезпечувати доступність у навчанні, не звільняти дітей від самостійного обдумування, не залишати дітей без допомоги, йти вперед у навчанні, спираючись на вивчений матеріал [49].

Якість освіти у будь-якій школі залежала в першу чергу від вчителя, який навчав дітей грамоті. Земства сприяли підвищенню кваліфікації викладачів. З 1869 року земськими управами організовувались щомісячні вчительські конференції і обговорення відкритих уроків. У навчальних закладах під керівництвом вчителів регулярно проводились літературні вечори та музично-драматичні вистави.

Миколою Корфом була розроблена спеціальна система підбору та підготовки вчителів земських шкіл. За його ініціативи щорічно було організовано вчительські з'їзди. Вони привертали увагу прогресивних представників держави і на них почали їздити з усіх куточків Російської імперії, щоб набути освітній досвід. З 1868 по 1874 роки відбулось більше двохсот губернських та повітових з'їздів земських вчителів і декілька десятків літніх педагогічних курсів. Мета з'їздів полягала у підтримці інтересу до педагогічної діяльності, ознайомленням з педагогічною літературою, обміні досвідом. Наприкінці кожного з'їзду Микола Корф підводив підсумки, давав поради [56].

Сільські вчителі, що працювали в земських школах за часів Миколи Корфа, були великими трудівниками. Про це свідчать щорічні звіти роботи шкіл, показники рівня навчання учнів, систематичне відвідування учнями шкіл та ін [56].

Одним з таких вчителів був Костянтин Дмитрович Трофимов. Його ім'я занесено до передових завідувачів шкіл Маріупольського повіту. До його захоплень входила математика та педагогічна справа. Він закінчив Петербурзький університет. За революційні погляди був направлений на роботу в найвіддаленіше село Маріупольського повіту – в село Темрюк [58].

Усе своє життя Костянтин Дмитрович присвятив дітям цього села. Приходив він на роботу раніше за всіх, завжди у випрасованому чорному костюмі, білосніжній сорочці під краватку та у взутті, начищеному до блиску. Він вважав своїм боргом забезпечити високий рівень педагогічного процесу у школі, тому приділяв велику увагу підбору кадрів, забезпечував школу усім

необхідним. Помер Костянтин Дмитрович у 1920 році, його було поховано на центральному кладовищі села. Пам'ять про нього збереглась і до нашого часу у серцях мешканців села [58].

Завдяки досліднику Тарасу Федоровичу Криворотько вдалось пізнати ще багато прізвищ вчителів, які працювали в школах села Темрюк. Ось деякі з них: Федір Михайлович Крамаренко (працював у 1879 році), Іван Моїсейович Кашуба (працював у 1886 році), Марія Миколаївна Кашуба (працювала у 1887 році), Григорій Семенович Гайдак (працював у 1895 році), Іван Миколайович Ніколін (працював директором у 1896 році), Федот Іонович Божко (працював вчителем гімнастики), Олександра Миколаївна Трофимова (працювала у 1913 році), Петро Павлович Копитін (працював у 1902 році), Моїсей Єфимович Мироненко (працював у 1911 році), Антон Дмитрович Жульов (працював у 1912 році), Єлизавета Федорівна Давиденко та Олімпіада Олександрівна Головка (працювали у 1913 році).

Також він дізнався, що такі вчителі, як Петро Ігнатійовч Яровий, Василь Варламович Баряк та Микола Андрійович Рашкевич після 1905 року за «неблагонадійність» та причетність до соціал-демократичного руху були репресовані.

У Майорській земській школі працював вчителем Іван Семенович Миронов з 1875 року. За час його роботи в школі, йому довелось досягти гарних результатів у своїй діяльності. Майорська школа завжди відрізнялась від інших шкіл зразковим порядком та дисципліною [13].

Досвід Івана Семеновича цінний нашому поколінню у тому, щоб навчити дітей читати він використовував свій метод. Читанню приділялось по дві години на день. Одну годину книгу читав дітям сам вчитель, другу – викладачем ставив одного з колишніх своїх учнів. Таким чином, він домогся високих результатів у читанні для дітей [47].

Іван Семенович також впроваджував в навчання метод фізкультурних розминок посеред уроку. Це робило дітей жвавішими, життєрадісними. Він розумів, що дитина не може бути зосереджена на уроці цілу годину. Їй

потрібна десь посеред уроку хоч маленька перерва, щоб потім знов приступити з новими силами до вивчення матеріалу [47]. Його педагогічна діяльність тривала у Майорській школі до 1917 року. Потім Іван Семенович перейшов працювати до школи у Старий Кременчик. І там він залишив після себе добру пам'ять.

В Старомлинівському народному музеї зберігаються спогади однієї з учениць 10-х років ХХ століття Л.І.Манойлової, яка пише: «З глибокою подякою згадую я на схилі літ свого улюбленого вчителя Івана Семеновича Миронова – завжди акуратно одягненого, гладенько причесаного, сивенького і завжди такого ласкавого. Це він організував в нашому селі першу бібліотеку, спочатку дитячу в школі, яка потім стала бібліотекою для дорослих» [47, с.110].

За сумлінну працю у 1910 році Маріупольська повітова земська управа висловила І.С. Миронову особливу подяку з піднесенням йому адреса «за відмінно-старанну і щонайкориснішу 35-річну педагогічну діяльність в повіті» [47]. А вже в ХХ ст. в Маріупольському повіті створилась ціла династія вчителів Миронових. В земській школі села Богатир в 1889 році вчителем та його помічником працювали два молодших брата Івана Семеновича Миронова: Никифор та Гаврило. Такі династії вчителів були частим явищем у Маріупольському повіті. На жаль, збереглось не багато інформації про це.

У 1884 р. земські збори назвали одним із кращих вчителів Маріупольщини Петра Харлампійовича Трандафілова. У цього мужнього чоловіка було семеро дітей. Його найзаповітнішою мрією було те, щоб усі діти вміли писати та читати [45].

Головними носіями знань в земських школах виступали вчителі. Вже на початок 1913 – 1914 навчального року був складений «Список учебного персонала, состоящего на должности в содержимых Мариупольским земством народных школах Мариупольского уезда и города».

Для усіх вчителів Маріупольського повіту взірцем став видатний Микола Корф і тому після його смерті, вчителі клопотали перед Маріупольським

земством про те, щоб портрет Миколи Корфа знаходився у кожній школі повіту [63, с. 243 - 244]. «Доклад по ходатайству народных учителей о разрешении поместить в народных школах портрет покойного барона Н.А. Корфа утвержден Собранием единогласно, причем Собрание приняло предложение гласного Петренко о помещении на портретах следующей надписи: «настояний портрет помещен в школе по желанию народных учителей иждивением благодарного Мариупольского земства»» - так було сказано у виписці з протоколу повітового земського зібрання XVI чергової сесії 7 жовтня 1884 р. з клопотання народних вчителів про розміщення у школах портрету покійного барона Корфа. [63, с. 244].

З величезною повагою до «Корфа-школотворця» ставились учні та вчителі. Один з його перших учнів С.М.Шавкуненко відгукувався про Корфа так: «Корф умно, благотворно давал охоту ученикам ходить в школу. Немало ящиков в школу привозил; книжки в подарок, гостинцы, пряники, орехи, игрушки поучительные и прочее. Бывало в праздничные дни привозил в близкие училища из своей экономии пирожки ученикам...». Судячи з цих слів, помітно як турбувався Микола Корф про своїх учнів, яка в нього була щира душа [56].

Короткий огляд земської діяльності Миколи Корфа дав відомий дослідник історії земства в Росії Б. Веселовський. В своїй 4-томній праці автор серед багатьох відомих земців виділив саме М.О.Корфа. Висвітлюючи діяльність Катеринославського губерньського та Олександрівського повітового земств на початковому етапі їх існування, Б.Веселовський відносив Миколу Олександровича до передових земців-демократів. У 4-му томі Б. Веселовський більш докладно зупинився на постаті М.О.Корфа, показавши найцікавіші, на його думку, епізоди з його нетривалої земської діяльності [20].

Найкращим учнем Миколи Корфа був Яків Павлович Новицький. Микола Корф був для Яківа Новицького не тільки вчителем, а й порадиником та другом. Яків Новицький, як визначний педагог, теж зробив великий внесок в розвиток освіти Мариупольського повіту. З серпня 1872 року Яків Новицький був

призначений вчителем Ольгінської школи Маріупольського повіту. Завдяки його зусиллям школу було перетворено на показову, діти почали захоплюватись краєзнавством, в них прокинулась цікавість до історії, географії та біології рідного краю. У 1873 році Яків Новицький «за відмінне викладання» отримав нагороду у 100 рублів сріблом [66].

У процесі розвитку народної освіти з'являлись нові видатні постаті, але той, хто стояв в період її зародження був тоді і залишається зараз у пам'яті народів Приазов'я дійсно прикладом відданої любові до праці свого життя – народної освіти. Недарма вже у 1885 році вчителям, які відпрацювали у школах більше, ніж десять років, виплачували доплату у розмірі 50 рублів [63, с. 270].

Умови оплати праці земських вчителів були найліпшими, ніж у вчителів інших навчальних закладів. Земські вчителі забезпечувались, крім заробітної плати, квартирою, шматком землі для ведення господарства. Іноді опалення та освітлення оплачувались за рахунок органів місцевого самоврядування, також вчителі були заохочені різними видами доплат.

З появою перших шкіл вчителі отримували заробітну плату у розмірі 300 рублів, завідувачі школою – 350 рублів; за кожні 5 років доплата складала 40 рублів (у загальній сумі не більше 460 рублів). Якщо стаж роботи вчителя складав 25 років, він отримував доплату у розмірі 400 рублів щорічно. Особлива доплата встановлювалась вчителям за ведення уроків співу – у розмірі від 25 до 50 рублів та гімнастики – у розмірі 20 рублів [52].

Фактично матеріальне становище вчителів земських шкіл у селах Маріупольського повіту було на той час ліпшим, ніж у вчителів міністерських та церковнопарафіяльних шкіл. Таке положення сприятливо впливало на збільшення кількості вчителів, які бажали працювати у сільських школах.

Вчителі також отримували «вознаграждение за устройство церковно-школьных хоров». Це була така своєрідна прибавка до заробітної плати у розмірі 50 рублів тим, хто постійно цим займався, у розмірі 25 рублів тим, хто нещодавно почав вести хор [63, с.287].

Існували й інші доплати вчителям, які Микола Корф щорічно проводив особисто. Відбувались випробування для найкращих учнів земських шкіл, а за їх результатами преміювались вчителі від 50 до 100 рублів сріблом. Такі випробування заохочували вчителів працювати в земських школах повіту. При чому бажаючих було багато, а проходили відбір та допускались до роботи у школах найбільш підготовлені вчителі [69].

Важливим організаційним моментом навчального процесу в школі є тривалість навчального дня та режим роботи школи. Кожна школа встановлювала для себе сама графік роботи, тривалість уроків, перерв, різновид покарань. Наприклад, у земській школі села Кременчик навчальний рік розпочинався 1 вересня та закінчувався 10 травня. Уроки починались о 8.30 та продовжувались до 15.30. Кожен урок тривав 50 хвилин. У першому класі було чотири уроки, в інших – по п'ять. Між уроками була перерва 10 хвилин, після третього уроку перерва тривала одну годину [52, С. 20].

У земській школі села Улаклі навчальний рік розпочинався теж 1 вересня, але закінчувався 5 травня. Уроки тривали з 8.00 до 16.00. Кожен урок тривав одну годину, потім перерва – 10 хвилин, після четвертого уроку перерва тривала одну годину тридцять хвилин. Домашніх завдань не було [52, С. 20].

Микола Корф категорично був проти зменшення часу перерви, він навіть казав: «Детское мышление быстро устаёт, поэтому должен существовать длительный отрезок времени для отдыха, чтобы во время урока дети работали, а не сидели, делая вид, что они учатся» [52].

Великого значення у школі Микола Корф надавав дисципліні. Він вважав, що дисципліна має бути усвідомленою. Він казав: «Пора, пора одуматися, пора розлучитися з паличною дисципліною і перейти до шкільної дисципліни, тобто до такого спілкування з дітьми, яке сприяє прив'язаності до школи і вчителя» [54].

Микола Корф вбачав покликання вчителя не в покаранні за вчинки учнів, а в запобіганні їх. Хоча покарання були введені не в усіх школах

Маріупольського повіту. З 55 шкіл повіту, тільки в 12 школах покарань не було. Покарання могли бути різними, наприклад, такі як догана наодинці, стояння в кутку, стояння на колінах, стояння за партою 15 хвилин або одну годину, могли затримати учня після уроків від тридцяти хвилин до однієї години. Але поступово покарання зживали себе [70].

Приводами, які приводили до покарання, найчастіше всього були пустощі, потім вже непослух та порушення шкільної дисципліни, та в кінцевому етапі, неухважність, неуспішність в навчанні та не виконання домашніх завдань [26].

Що найцікавіше, так це те, що Микола Корф підтверджував, що найліпшою дисципліною була у тій школі, де покарань практично не було. І саме тоді, він зробив висновок, що школи можуть функціонувати без покарань [26].

Особливістю земських шкіл було ще те, що батькам дозволялось знаходитись на уроках. Вони могли просто слухати, як відповідає дитина, а також, за бажанням, навчатись разом із дітьми. Завдяки Корфу у класах встановлювались спеціальні лави для батьків. Це призводило до того, що батьки ставали учнями недільних шкіл.

Майже в кожній губернії земства відкривали недільні школи для дорослих, надавали фінансову підтримку школам для дорослих, які організовували громадські організації та приватні особи. Більш за все недільних шкіл було в Полтавській губернії - 15, в Чернігівській та Харківській – 10, менш за все в Катеринославській – 3 [40].

Перші недільні повторно-додаткові заняття відкрилися за сприяння Миколи Корфа у 1881 році при двох кращих училищах Катеринославської губернії – Времівському та Майорському [57].

Наприкінці XIX – початку XX століття в селах були поширені недільні школи трьох типів: нижча (для неписьменних), середня повторювальна (для тих, хто вибув із початкового училища) та вища додаткова (для тих, хто закінчив початкове училище). Вища додаткова недільна школа давала компенсаторний та інноваційний рівень знань і була наступною ланкою після

початкової школи. Кожен з цих типів недільної школи мав свої структурно-організаційні та навчально-методичні відмінності побудови педагогічного процесу [16].

Сільські недільні школи Маріупольського повіту Катеринославської губернії працювали 20 недільних і святкових днів на рік. У середньому навчальний день тривав 3 – 4 години. Недільні школи були в селах ядром поширення грамотності та центром залучення місцевого населення до надбань української культури [16].

У 1883 році на засіданні з'їзду народних вчителів у будинку Бердянської чоловічої гімназії під головуванням Миколи Корфа було обговорено питання організації повторювальних та вечірніх шкіл і про програму навчання в цих школах. Для складання програми навчання були обрані комісії з вчителів російських, болгарських та німецьких шкіл. Складені комісією програми були затверджені [83].

З метою вдосконалення праці земських шкіл у Маріупольському повіті було висунуто ідею створення ремісничих відділень. Перше таке ремісниче ковальсько-слюсарне відділення було відкрито при Маріїнській земській школі у 1886 році [72].

Для керування ремісничими відділеннями одразу ж була створена Реміснича рада та був затверджений Устав, який називався «Устав ремесленного отделения при Марьинском сельском народном училище».

Пункти Уставу включали наступні позиції:

- до відділення приймаються хлопчики не молодше чотирнадцяти років;
- усі учні нічого не платять за навчання їх ремеслам;
- вибір ремесла надається батькам зі згодою майстра – викладача;
- повний курс навчання триває три роки, учням видаються свідоцтва по закінченні курсу;
- викладачами ремісничого відділення повинні бути цехові майстри;
- щорічно призначається виставка виробів, які зроблені учнями ремісничого

відділення при Маріупольській повітовій земській управі в період чергових повітових земських зібрань;

- усі вироби ремісничого відділення продаються, а ці гроші йдуть на спец рахунок відділення [52].

Таким, чином учні мали змогу навчатися різним ремеслам строком до трьох років. Освоєння будь-якого ремесла надавало хлопчикам впевненість у собі, в своїх силах, розкривало індивідуальний хист до того ремесла, яке було обране.

У 1881 році ремісничі відділення відкрились у Великоянисольській та інших земських школах. У жовтні 1891 року земське зібрання заслухало доклад повітової управи про відокремлення типів ремісничої освіти при народних училищах.

Згодом земство затвердило «Устав ремесленных отделений при земских начальных народных училищах мариупольского уезда». Перелік ремесел був затверджений Уставом у такому вигляді: ковальсько-слюсарне та плотницько-столярне, токарне і колісне, поступово вводилось виробництво предметів селянського користування, а також сільськогосподарського знаряддя та машин [72].

Згідно «Решения уездного земского собрания об открытии ремесленных отделений при земских училищах» від 12 лютого 1885 року було виділено 3000 рублів на відкриття у м. Маріуполі ремісничого училища, але Маріупольська міська дума заперечила та дозволила відкрити 3 ремісничих училища з одним ремеслом у с.Великий Янісоль, с.Темрюк та м.Маріуполі [34, с 177].

Підтвердженням цього факту є відомості з «Отчета о временных педагогических курсах для учащихся народных школ Мариупольского уезда и города Мариуполя, бывших летом 1914 г. с 16 июня по 21 июля в г. Мариуполе за 1914 год». В ньому можна знайти «Доклад уездной управы об открытии в уезде ремесленного училища». На його відкриття виділялось 3000 рублів [63, с.267].

Ще один історичний факт про введення навчання рукоділля дівчаток у Темрюці можна простежити, аналізуючи «Выписку из протокола заседания от 18 октября Мариупольского уездного земского собрания очередной сессии 1881 года». В ній йдеться про клопотання у Губернського земства коштів для введення навчання дівчаток рукоділля в Темрюцькому двокласному училищі. Було вирішено виділити 100 рублів одночасно, а також по 300 рублів щорічно на ці потреби [84, с.54].

Враховуючи вищезазначені факти, можна зробити висновок появи другого етапу розвитку земських шкіл Північного Приазов'я (1884-1900 рр.). Він розпочався з введення в навчальну програму сільськогосподарського та ремісничого компонентів. Цей період характеризувався удосконаленням змісту навчально-виховного процесу, форм та методів викладання, введення в навчальний процес національного елементу у формі вивчення історії рідного краю, географії, музики та співів. Поєднання загальноосвітніх знань з реальними господарськими вміннями та навичками, які були просто необхідними для майбутнього життя учнів, сприяли їх всебічному розвитку.

Згідно статистичних даних за відомостями 1907 року, враховуючи кількість училищ, які утримуються за кошти земства, кількість учнів і вчителів, можна судити про те, що шкільна мережа розвивалась і цей розвиток йшов стабільно. Кількість училищ складала у 1907 році: однокласних – 116 одиниць, двокласних - 2 одиниці (у селах Улаклі та Єленівка) [17].

Станом на початок 1913 – 1914 навчального року у грецьких селах функціонувало вже 56 земських шкіл, в них працювало 192 вчителів. Майже у двох школах фактично працював один учитель, але було і таке, що у 16 школах працювало 2 вчителі [17].

Ще однією особливістю розвитку земських шкіл на селі було те, що селяни платили додатковий шкільний податок. Цей податок спрямовувався на будівництво та ремонт шкіл, системи опалення шкільних приміщень. Якщо підрахувати розміри фінансування на потреби шкіл Маріупольського повіту протягом 30 років, то можна простежити тенденцію збільшення фінансування

кожного року: 1870 рік – 3000 рублів, 1890 рік – 45834 рублів 38 копійок, 1903 рік – 103280 рублів [52].

Таких показників вдалось досягти лише завдяки стабільному зростанню кількості шкіл та учнів в них. Після 1880 року витрати на народну освіту перевищували вже витрати урядові більше, ніж у шість разів. Якщо розрахувати кількість витрат на рік на одну школу, то вона становила 2000 рублів у Маріупольському повіті, у той час, коли в інших повітах цей показник був від 900 рублів до 1200 рублів [52].

Так, згідно «Сборника докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1878 по 1894 годы, часть II» можна простежити картину витрат на народну освіту у 1878 році. У цьому році загальна сума витрат на народну освіту, яка виділялась земством, склала 31805 рублів 54 копійки, у т.ч.: «1. На жалованье законоучителям, учителям и их помощникам – 24480 рублей 80 копеек; 2. Невыполненных расходов за прежние годы – 1086 рублей 02 копейки; 3. Прогонных денег учителям и на пересылку им жалованья по почте – 57 рублей 38 копеек; 4. На учебные книги и пособия – 1519 рублей 50 копеек; 5. На делопроизводство училищного Совета – 700 рублей; 6. На пособие Темрюкскому и Чермалыкскому образцовым училищам и двум народным школам в городе – 1202 рублей 05 копеек; 6. На содержание стипендиатов в учительских Семинариях – 2759 рублей 79 копеек». У 1878 році, якщо поррахувати, що кількість учнів у 48 земських народних школах була наближена до 4005 осіб, у середньому на одного учня витрачалось на рік 8 рублів. [84, с. 20].

Миколу Корфа завжди турбував стан народної освіти у повіті. Навіть у «Выписке из протокола Мариупольского уездного земского собрания XIV очередной сессии от 11 октября 1882 года по продолжению доклада барона Корфа о мерах к улучшению дела народного образования в уезде» ми бачимо такий факт. Суму 4025 рублів завдяки Корфу було виділено земством на

покращення народної освіти у 1882 році у Маріупольському повіті [84, с. 109 – 110].

Процес виникнення, розвитку та становлення земських шкіл проходив з певними труднощами. Багато чинників залежали від місцевості та населення, де функціонувала земська школа. Хоча у Маріупольському повіті було збудовано чимало шкіл, їх було недостатньо для населення. Та кількість шкіл, яка функціонувала у Маріупольському повіті, була переповнена учнями. Кількість учнів в одному класі досягала 50 – 60 осіб, з роками цей показник збільшувався майже вдвічі, а то й втричі.

Навіть тогочасні статистичні дані говорять про численну кількість учнів, яким було відмовлено у прийомі до першого класу. За відомостями 1902 року було відмовлено у навчанні по селах таких, як: Бешев – 109 осіб, Малий Янісоль – 93 особи, Комар – 150 осіб, Ігнатіївка – 42 особи, Богатир – 45 осіб та інші. Загалом у 1902 році з 10 сіл Маріупольського повіту до школи не взяли 638 дітей [75].

Статистику випуску учнів зі шкіл гальмував процес їх відсіву. Не кожному вдавалось доучитись до кінця та здати іспити. Взагалі, якщо розглянути детальніше «Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год», можна почерпнути для себе багато цікавої та корисної інформації, а також отримати унікальні знання про учнів 1886 – 1887 навчального року, які навчались в народних школах Маріупольського повіту [72].

Такий історичний факт про наголошення в загальних відомостях на тому, що сільське населення мало велике бажання вчитись, був дійсно відомим. До земств постійно надходили заяви з проханням у відкритті нових шкіл у селах Приазов'я. Таким чином, земські народні школи відкривались знов і знов, до них залучались найкращі вчителі.

У цьому звіті багато уваги приділялось обґрунтуванню становища учнів у школах. Наголошувалось на тому, що кількість учнів значно зменшувалась. Але зменшення учнів відбувалось з тих причин, що зазвичай школи знаходились далеко від домівок учнів. У холодну пору року забезпечення

сільських учнів одягом та взуттям було у кожній сім'ї індивідуальне. В основному сільські мешканці були бідними, але багатодітними, і та пара взуття, яка була в одному екземплярі, була на всіх дітей одночасно.

Таким чином, учні хоча й бажали вчитись, але не мали змогу ходити до школи постійно. Почастішали випадки пропуску уроків та взагалі навчальних днів. Таким чином, учні відраховувались зі школи. Це призводило до зменшення кількості учнів у школах, зважаючи на період навчання.

Дуже ретельно було розглянуто санітарно-епідеміологічні умови роботи шкіл Маріупольського повіту та за результатами досліджень фізичного стану учнів в них санітарно-епідеміологічний лікар Б.М.Гуревич у 1904 році видав звіт. На 238 сторінках він описував місцевість, будівлю шкіл, розміщення класних кімнат по школам, санітарний стан приміщень шкіл ззовні та зсередини, описував навчальні посібники, заняття, стан учнів, покарання та ін. Ця робота розпочалась ще у 1869 році, але тільки у 1875 році вона була продовжена. Всього було досліджено 41 школу Маріупольського повіту: 22 – російських, 16 – грецьких, 3 – німецьких. Було виявлено, що для 38 шкіл були збудовані спеціальні будівлі, а 3 школи знаходились у пристосованих приміщеннях. Усі школи були одноповерховими, крім Бешевської та Ігнатівської шкіл Маріупольського повіту, які були півтораповерховими [26].

Було досліджено, що прибирання шкільних кімнат здійснювалося лише напередодні святкових днів. Особливо в осінню або весняну пору року підлога була замазана брудом, діти були брудними, після приходу додому зі школи, вони ще годину відхаркували чорну мокроту [26].

Кожна школа опалювалась грубкою, майже у всіх школах вони зберігали тепло по сім годин на день. Дітям цього вистачало, щоб не замерзнути у школі. Також існували роздягальні у школах, але не у всіх. Тільки у двох школах вони були теплими - у Темрюцькій та Мангуській, в інших школах вони були холодними, або їх взагалі не існувало [26].

Стан шкільних меблів був у кожній школі різний: в основному вони складались з парт та стільців, які були скріплені разом, деякі парти були пофарбовані, деякі ні, але їх стан був в основному задовільним [26].

Можна підвести підсумок, що санітарно-епідеміологічні умови роботи шкіл та взагалі стан учнів були в основному на низькому рівні розвитку. Але це ні в якому разі не впливало на бажання учнів йти до школи.

Діти, які ходили до перших початкових шкіл, мали насправді велику витримку. Крім того, що школи знаходились в тісних та душних приміщеннях, інколи вони взагалі не мали підлоги. У школах не було умивальників, діти часто хворіли. Не було гарячих обідів у школах. Стан питної води, яку інколи привозили до школи, не відповідав санітарно-епідеміологічним нормам. Також бракувало посуду, з якого можна було пити цю воду. Діти під кінець учбового дня від голоду мало не втрачали свідомість, вони мучилися від головних болів. Все це призводило до страшних епідемій та хвороб, які мали стихійний характер [1].

Але не зважаючи на всі ці труднощі, діти не залишали бажання ходити до школи та навчатись. Вони проводили у школі багато часу на навчання. Але були й часи, в які вони між собою спілкувались, грали. Це було найгарнішим радісним дитячим світом. Тому що спілкування мало велике значення у розвитку дитини, так само як і зараз, у наш час.

Хоча такі жахливі шкільні умови потроху впливали на гальмування навчального процесу, він все ж таки продовжувався. Звісно поступово все змінювалось. З'являлись гарячі обіди, удосконалювались засоби особистої гігієни учнів у школах, постачались зручні меблі та інше.

До обов'язків земської управи входило вести контроль за процесом відвідування учнями шкіл. При необхідності вони могли перевірити класні журнали та дослідити картину відвідувань. Складались звіти відвідувань по школах, а вже потім вимальовувалась статистика та вживались заходи щодо недопущення безглузвих трат по земській народній освіті, або навпаки [52].

У такі життєві моменти на допомогу приходили вчителі. Важливою місією вчителів було те, що вони повинні були переконати так батьків у навчанні їх дітей, щоб зменшити пропуски днів у школі. Вчителі пробуджували повагу та любов дітей до себе через свою повагу та любов до дітей. Вчителі не повинні були допускати, щоб учні нудьгували на уроках. Вміння зацікавити учнів дуже цінувалось. Якщо вчитель буде робити такі кроки, то й школа буде відвідуватись учнями систематично, навіть не зважаючи на бідність та погодні умови. Пробудити велике бажання постійно вчитися – було найважливішим завданням вчителів [104].

Але не зважаючи на те, що багато учнів було відраховано зі шкіл, наприклад, у 1886 – 1887 навчальному році, кількість учнів, які закінчили школи збільшилась на 10 % відносно попереднього 1885 – 1886 навчального року [72].

У ході перевірок приазовських земських шкіл Микола Корф велику увагу приділяв вмінню учнів логічно мислити та свідомо засвоювати програмний матеріал. Цьому на його переконання сприяє розумна організація навчального процесу. Микола Корф розробив розклад занять для земської чотирьохкласної школи, який підтверджує розумну організацію навчального процесу, яка в сучасній психологічній літературі названа модульно-розвивальною системою [54].

З початку існування органів місцевого самоврядування губернські земства відігравали незначну роль в розвитку народної освіти. Ініціативу взяли на себе повітові земства. Чисельність учнів в земських школах зросла в Катеринославській губернії з 1896 по 1911 рр. на 73 %, в Полтавській – з 1868 по 1907 рр. на 85 %, в Харківській – з 1865 по 1911 рр. на 84 %, в Чернігівській – з 1869 по 1911 рр. на 93 %. Кількість вчителів теж з 1896 по 1911 рр. зросла в Чернігівській губернії в 1,7 разів, в Харківській – в 2,2 разів, в Полтавській – в 1,8 разів, в Катеринославській – в 3,5 разів [40].

Окремим пунктом у звіті була виділена інформація про забезпеченість шкіл необхідним інвентарем: папіром, пір'ями, олівцями, чорнильним

порошком та ін. Все це доставлялося у школи з Маріупольської типографії Франтова. З Московської Синодальної типографії до всіх шкіл було доставлено навчальні часослови і псалтирі. У діловодних документах земської управи на кожен навчальний рік велись спеціальні «Ведомости о рассылке учебных пособий и письменных принадлежностей в земские школы» [69, с. 32 - 43].

Але проблема забезпечення шкіл новим обладнанням постійно турбувала як земства, так і вчителів та учнів. Навіть у докладі земському зібранню у 1884 році було сказано: «Классная мебель во всех училищах не соответствует числу учащихся, при этом она в самом жалком, зачастую невозможном, виде: встречаются училища, где во время письма аспидные доски укладываются на спины соседей из-за невозможности поместить их на скамье...Ни одно из помещений в целом уезде в техническом отношении не соответствует своему назначению» [84].

Підтвердженням факту є «Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1878 по 1894 годы, часть II», в якому висвітлено «Доклад уездной Управы по сообщению инспектора народных училищ о негодности и непригодности многих школьных помещений и классной мебели». Цей доклад містить відомості про те, що у 22 школах приміщення шкіл знаходяться у жахливому стані, а меблі несправні та не пристосовані для учнів [84, с. 50].

Неможливо не сказати про турботу селян стосовно розвитку шкіл на селі. Мешканці сіл завжди чим могли, тим і допомагали у вирішенні цього питання. Але коштів все одно бракувало. Класи були переповнені, шкільні меблі швидко зношувались та потребували ремонту, або заміни.

У цей період з'являється чітко визначена тенденція взаємопроникнення загальноосвітньої та національної ідеї. Специфічним у розвитку початкового навчання в Північному Приазов'ї була наявність широкої мережі національних земських шкіл (станом на 1916 рік 676 шкіл) німецьких, грецьких, єврейських, але української, як свідчать документи, не було жодної.

На фоні розширення мережі початкових земських шкіл у регіоні почали виникати земські школи вищого типу (с. Федорівка Олександрівського повіту; с. Мангуш Маріупольського повіту та інші) [41].

Організація навчального процесу у земських школах була спочатку на низькому рівні. Діти, віком від 8 до 11 років, ходили до школи протягом вересня – травня. Двічі на рік на Різдво та Великдень вони відпочивали. Школа була трирічною, потім стала чотирьохрічною. Фактично діти знаходились у школі з восьмої години ранку до шістнадцятої години. Після третього уроку була велика перерва. Крім читання, письма та арифметики, викладався обов'язково у школах Закон Божий. Діти могли навчатись в одному класі разом із батьками. Класи, в яких навчались діти, були переповнені, тісні, душні. Існували покарання дітей, які згодом поступово зникали зовсім.

Висновки до розділу

Таким чином, психолого-педагогічні основи земської школи полягали в прагненні за допомогою різноманіття форм навчання і виховання забезпечити умови розвитку грамотної особистості, здатної мобілізувати свої вміння і навички на самоосвіту, самовиховання. Шляхом впровадження методів позашкільного навчання і виховання земська школа в Катеринославській губернії організовувала систему безперервної освіти в своїй місцевості.

Завдяки оптимальному співвідношенню обсягу змісту освіти і методів навчання, земські вчителі розвивали в учнів розумові здібності, навички розумової праці, потребу в самостійному здобутті знань. Результатом ефективної освітньої діяльності земська школа вважала збудження у дітей допитливості і прагнення до самоосвіти. Для досягнення даного результату використовувалися методи і засоби навчання, які реалізують педагогічні ідеї прогресивних педагогів. Вибудовуючи педагогічний процес як логічно вивірену ланцюжок педагогічних прийомів, земські педагоги прагнули на першому етапі ознайомити учня з вміннями навчальної діяльності, на другому

- розвинути вміння і навички подальшого самоосвіти. Основними педагогічними прийомами вчителів нижегородської земської школи були: предметна розмова, пояснювальний (механічне, виразне, самостійне) читання, наочне навчання, предметні самостійні уроки.

При вивченні основ рідної мови вчителі вдавалися до буквослагательним і звуковому методам. Використовуючи як перевірені, так і експериментальні методи, земські вчителі були єдині в думці, висловленій В.П.Вахтеровим, що будь-який метод буде корисний, якщо використовується вчасно і коректно.

Активізація пізнавальної діяльності учнів сільських шкіл досягалася шляхом збільшення обсягу позашкільної роботи, дозвілля школярів, а також єднання цілей освітньої діяльності школи та потреб селянського життя (екскурсії, шкільні музеї, ремісничі класи, технічне моделювання, декоративно-прикладне мистецтво).

Переважання в школі підручників того чи іншого автора свідчить про перевагу вчителями одного або іншого методу навчання.

Розвиток земської школи вимагав нових кваліфікованих педагогічних кадрів, які могли б забезпечити освітні запити селянства. У зв'язку з цим Катеринославське земство займалося не тільки підготовкою вчителів, а й поліпшенням їх матеріального становища. Організація підготовки вчителів здійснювалася по ряду напрямків: вчительські семінарії; практика вчителів в спеціально влаштованих при семінаріях зразкових школах; педагогічні курси; організація вчительських з'їздів (на повітовому, губернському і загальнодержавному рівнях).

Значну роль у розвитку особистості вчителя відігравала його самоосвіта, чому сприяли вчительські бібліотеки, наукові відрядження, освітні екскурсії країною. Найважливішою характерною рисою демократизації освіти в земських школах Катеринославської губернії було залучення до вчительської діяльності жінок. Серед багатьох причин, що зумовили появу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. нового типу вчителя як інтелігентна і самовідданого

трудівника, головною можна вважати цілеспрямовану діяльність органів місцевого самоврядування.

Розгортання та стрімкий розвиток навчального процесу в земських школах окремих повітів Катеринославської губернії, як і всі процеси взагалі, мав свої особливості.

Автор вважає, що згідно поданого матеріалу у цьому розділі, насамперед головною проблемою у започаткуванні шкіл було виділення коштів на їх будівництво, облаштування, забезпечення необхідним інвентарем. Реформування навчального процесу проходило по-різному у селах кожного повіту в залежності від місцевості та населення, від вміння залучати гарних спеціалістів до школи, від самого бажання учнів навчатися грамоті та письму.

Аналізуючи діяльність місцевих органів влади щодо розвитку освіти у Катеринославській губернії, можна відзначити величезний внесок у цю важливу справу Маріупольського повітового земства. Сільські громади маріупольських греків доклали багато зусиль щодо розвитку місцевих земських шкіл. Діяльність цих громад у купі з діяльністю місцевих органів влади сприяли піднесенню освіти, розвитку та збереженню культурних цінностей населення Надазов'я. Земські школи в грецьких селах були найбільшими за кількістю навчальними закладами подібного типу не лише в Маріупольському повіті, а й в губернії в цілому.

Наприкінці XIX століття в Маріупольському повіті у народних училищах та земських початкових школах навчалося 42 % учнів російської та української національностей, 52 % греків, а також представники інших національностей. Маріупольський повіт мав найвищий відсоток учнів відносно загального числа населення серед 30 повітів чотирьох губерній Одеського учбового округу.

Санітарно-епідеміологічний стан приміщень багатьох шкіл залишав бажати найкращого. Це було однією з болючих проблем у шкільному житті учнів. Бідність сільських учнів, постійний брак одягу, взуття, їжі та цілковита антисанітарія на початковому етапі відкриття шкіл призводили до хвороб та епідемій. Але, не зважаючи на це, діти намагались не залишати школу.

Розповсюдженню читання у школах та взагалі у селах сприяло те, що земства відкривали бібліотеки, як при школах, так і в окремих приміщеннях. Відкрито було також спеціальну педагогічну бібліотеку для вчителів, книгами якої вчителі користувались по черзі.

Микола Корф зробив величезний вклад у започаткування та розвиток освіти у школах Приазов'я. Він, як ніхто інший, розумів становище простого селянина. Демократична спрямованість його виступів і пропозицій принесли йому загальне визнання більшості населення Олександрівського та Маріупольського повітів і всієї Катеринославської губернії.

Для вчителів він був взірцем, на який вони рівнялись. Не дарма після смерті Миколи Корфа, його портрет був розміщений в усіх школах повіту за проханням вчителів.

Діяльність місцевого земства сприяла покращенню матеріального стану вчителів, які отримували достатньо високу заробітну плату, існувало безліч доплат та надбавок (за вислугу років, за ведення хору та інші), надавались кімнати для проживання та оплачувались частково чи повністю опалення, освітлення, виділялись земельні ділянки для ведення господарства. Сам Микола Корф очолював комісії по конкурсному відбору найліпших вчителів у земські школи.

Проривом у розвитку народної світи стало відкриття ремісничих відділень у школах. Вони сприяли освоєнню різних ремесел, проявам здібностей та особистісному зросту селян. Таким чином, саме в земських школах регіону відбулося поєднання загальноосвітніх та господарських знань. Ці чинники сприяли поліпшенню життя сільського населення, підвищенню культурно-освітнього рівня.

На третьому етапі розвитку земського шкільництва вже вимальовується яскрава картина функціонування близько 700 шкіл у регіоні. Відбулося значне покращення змісту навчально-виховного процесу: з'являлися нові предмети, змінювались форми та методи навчання.

І вже в перших роках ХХ століття ми бачимо велику різницю у порівнянні з 1860-ми рр. у культурно-освітньому житті регіону. Врешті-решт було вирішено проблему загальної початкової освіти. Це явище призвело до зародження загальнодоступної середньої школи.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що ті особливості, які були притаманні земським школам Маріупольського повіту, були першою спробою впровадження народної освіти. Ця спроба на думку автора мала безліч позитивних рис, попри певні недоліки. Можливо, саме спроба подолання цих труднощів та виправлення недоліків вивела регіон на новий вищий рівень розвитку.

ВИСНОВКИ

1. На підставі аналізу джерельної бази дослідження визначено такі періоди розвитку шкільної освіти та педагогічної думки у Маріупольському повіті у 60-ті роки XIX – початку XX століття:

- Перший етап (1866-1883 рр.) – «корфовський». Він пов'язаний із проведенням реформ Російської імперії у всіх сферах життя, особливо Земської реформи на землях Маріупольського повіту. Яка в свою чергу дала поштовх для утворення земств, як органів місцевого самоврядування на містах. Земства діяли у сфері медицини, культури, освіти, благодійництва. Завдяки їх діяльності відкривались перші початкові земські училища у селах Катеринославської губернії. Видатним діячем, який поширив освіту серед народу, був барон Микола Корф, послідовник К.Ушинського. Микола Корф зайняв гідне місце в історії розвивального навчання. З ім'ям Миколи Корфа тісно пов'язане становлення земської освіти у країні в цілому та в Катеринославській губернії зокрема. Завдяки його зусиллям сільські школи отримали перші підручники, вчителі отримали книги та посібники. У всіх початкових і середніх школах навчання велося російською мовою за навчальними планами й програмами, що діяли по всій Росії. На розвиток освіти на цих територіях значною мірою впливала русифікаторська політика російського царизму.

- Другий етап (1884-1900 рр.). Цей етап пов'язаний зі створенням системи педагогічної освіти, зі збільшенням мережі земських шкіл у повіті та кількості учнів в них (переважно хлопчиків), а також з поширенням загальнодемократичних педагогічних ідей. Саме у другому етапі можемо дослідити активізацію губернських та повітових з'їздів земських вчителів і літніх педагогічних курсів, завдяки яким вчителі ділились та набували досвід.

Цей етап характеризується із введенням в дію сільськогосподарського та ремісничого компонентів, тобто відкриттям ремісничих відділень у школах, які сприяли всебічному розвиткові селян. А також другий етап відзначився усвідомленням селянами важливості навчання у школі.

- Третій етап (1901-1918 рр.). Цей етап пов'язаний із подальшим розширенням мережі земських народних шкіл, активізацією цього процесу, піднесенням регіону в економічному, культурному, соціальному, духовному напрямку. На початок ХХ ст. грецькі села у своєму розвитку досягли найвищого рівня, якого російські та українські села не могли досягнути протягом 30 - 40 років.

Також третій етап є завершальним етапом в історії земського шкільництва і завершується фактичною його ліквідацією Декретом Всеросійського Центрального виконавчого Комітету у 1918 р. та створенням Єдиної трудової школи.

В основу періодизації покладено динаміку суттєвих характеристик шкільної освіти (структура, фінансування, організація навчально-виховного процесу, зміст освіти) й світоглядних позицій носіїв педагогічної думки в контексті економічних, соціокультурних змін і реформ в освітній сфері Російської імперії.

2. Результати дослідження дають підстави визначити й конкретизувати низку передумов розвитку шкільної освіти й педагогічної думки у Маріупольському повіті у 60-ті роки ХІХ – початку ХХ століття: економічні (розвиток капіталістичних відносин та модернізація в економічному житті України, домінування у повіті сільськогосподарського виробництва й сільського населення), соціокультурні (колоніальне становище України, поширення ідей національного відродження та підвищення освітнього рівня етнічних спільнот, які населяли повіт).

3. У межах означеного регіону дослідження виявлено тенденції розвитку освіти та педагогічної думки Маріупольського повіту: *загальні* (впровадження перших книг в перших школах сіл Катеринославської губернії, русифікація та

посилення ідеологічної й релігійної спрямованості освіти, зростання кількісних показників шкіл та учнів у школах, спільне навчання осіб жіночої і чоловічої статі, розвиток педагогічної освіти, структурне удосконалення шкільної освіти) та *регіональні* (розширення мережі земських початкових шкіл та училищ, недільних шкіл, формування системи педагогічної освіти, внесок у розвиток земської освіти благодійних грецьких громад, попечителів та земства).

4. Виявлено структурно-змістові та навчально-методичні основи шкільної освіти у регіоні: переважання трирічних початкових однокласних шкіл із релігійно-елементарним змістом освіти та чотирьохрічних земських сіл переважно в грецьких селах Маріупольського повіту та практичним спрямуванням навчання, з достатнім рівнем матеріально-технічного, навчального, кадрового забезпечення. Освітня діяльність земської початкової школи Катеринославської губернії безпосередньо залежала від регламентації держави і, як результат суспільної діяльності, ставилася в рамки взаємин з органами Міністерства народної освіти (визначення повноважень, фінансування, розширення мережі шкіл, підготовка і підбір педагогічного персоналу і т.п.).

5. Земська школа в Катеринославській губернії в досліджуваний період розвивалася відповідно до ідей провідних педагогів, покладеними в основу теорії початкової освіти того часу. Розробляючи навчально-методичний комплекс для сільської народної школи, К. Ушинський, М.Корф, М.Бунаков, В.Вахтеров та ін. Заклали типологічні характеристики земської школи.

Охарактеризовано підготовку вчительських кадрів у регіоні й виявлено тенденції їх діяльності: розширення мережі початкових навчальних закладів, формування системи педагогічної освіти, поєднання теоретичного й практичного компонентів. Проаналізовано педагогічну спадщину освітян краю – основоположника народної освіти Миколи Корфа, видатних вчителів К. Д. Трофимова, І.С. Миронова, П.Х. Трандафілова й обґрунтовано її дотичність до основних напрямів освітньої діяльності, поглядів відомих

науковців.

Проте наукове дослідження не вичерпує усіх напрямів дослідження наукової проблеми. Потребують подальшого вивчення питання розвитку земської освіти у регіоні, пошуку невідомих імен педагогів, які помітно вплинули на зміст освіти у Катеринославській губернії в цілому так і в її окремих повітах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

Актові джерела

1. Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета «Об образовании земских учреждений в Мариупольском уезде Екатеринославской губернии и о предоставлении жителям города Нахичевани прав участия в городском съезде». Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб, 1869. Т. 44. Ч. 1. № 46748. С. 147.
2. Высочайшее утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. СПб, 1864. Т.39. Ч. 1. № 40457. С. 1 – 14.
3. *Еженедельное число уроков в сельских двухклассных училищах // Цирк. Одесск. уч. окр. – 1869. – № 7. – Отд. 1. – С. 160-161.*
4. Правила о выдаче пособий из казны на школьно-строительные надобности начальных училищ ведомства министерства народного просвещения от 22 июня 1909 г. *Всеобщее обучение и земство*. Санкт-Петербург, 1910. С. 183-184.
5. Положение о школьно-строительном фонде министерства народного просвещения от 22 июня 1909 г. *Всеобщее обучение и земство*. Санкт-Петербург, 1910. С. 180-182.
6. Циркуляр Министерства народного просвещения от 31 июля 1908 г. № 18582 г.г. попечителям учебных округов. *Всеобщее обучение и земство*. Санкт-Петербург, 1910. С. 185-188.
7. *О низших ремесленных школах*. 24 апреля 1895 г. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 13. – СПб., 1898. – С. 1315-1346.

8. *Одобренный Государственным Советом и Государственной Думой и Высочайше утвержденный закон «Об отпуске 6.900.000 рублей на нужды начального образования»*. 3 мая 1908 г. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. XXVIII. С.228 – 229. – URL: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=1885@im=3. – Назва з екрану.
9. *Одобренный Государственным Советом и Государственной Думой и Высочайше утвержденный закон «О дополнительном отпуске из средств государственного казначейства 10.000.000 рублей на нужды начального образования и о некоторых изменениях в условиях расходования кредитов на нужды начального образования»*. 7 июля 1913 г. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. XXVIII. – С. 750 – 753. URL: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php. – Назва з екрану.
10. *Положение о начальных народных училищах* от 14 июля 1864 г. [Электронный ресурс] // Полное собрание законов Российской империи. – 1864. – Т. XXXIX. – С.613-618. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Положение_о_начальных_народных_училищах_1864_года.djvu. – Назва з екрану.
11. *Положение о начальных народных училищах*. 25 мая 1874 года // Полное собрание законов Российской империи. – 1874. – Т. XLIX. – С.834 – 840– Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title>. – Назва з екрану.
12. *Устав ремесленных училищ*. 27 сентября 1889 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 12. – СПб., 1896. – С. 985 – 1006.
13. *Устав учебных заведений, подведомых университетам*, 5 ноября 1804 года // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1864. – Т. I. – Столб. 301-304, 322-324, 330-331. – Режим доступа: <http://lib4all.ru/base/B3284/B3284Part58-125.php>. – Назва з екрану.

Діловодна документація

14. Второй съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России: 1895-1896 г. 12 секция. Ручной труд в общеобразовательных учебных заведениях. / Под ред. Н.В. Касаткина. СПб.: Владимирская тип., 1896. 194 с.
15. *Записка* по вопросу о всеобщем начальном обучении, с приложением сведений о начальном образовании в России за 1903 г. СПб., 1906. 11, 131 с.
16. *Заседание* чрезвычайного земского собрания [по вопросу об открытии в уезде учительской семинарии]. Мариупольская жизнь. 1911. 22 февраля.
17. [4265. *Заслушан доклад* Мариупольского уездного училищного совета об открытии в предместье Мариинском школы. 4 октября 1872 г.]. Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. М.: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С.76.
18. [4273. *Заслушан доклад* управы о повсеместном введении обязательного образования в начальных народных училищах. 3 сентября 1875 г.]. Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. М.: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С.78.
19. [4278. *Заслушан доклад* комиссии для разработки оснований сооружения народных школ. 1874 г.]. Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. М.: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С.80-81.
20. [4290. *Заслушан доклад* о принятии содержания училищ с 1880 г. всецело на суммы земства. 18 сентября 1879 г.] Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. М.: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С.80-81.

21. [4299. *Заслушан доклад* члена училищного совета барона Корфа о возможно более справедливом распределении школ по уезду. 11 октября 1882 г.] Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. М.: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С.87-88.
22. *Инструкция* Екатеринославского губернського училищного совета для Попечителей начальных народных училищ .Сборник докладов и постановлений Земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 год. – Мариуполь: Типография Л. А. Залюбовского, 1877. С. 115 – 120.
23. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому XVIII очередному уездному земскому собранию. За 1882 год. Екатеринослав, 1883. 358 с.
24. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1881 год. Екатеринослав, 1882. 539 с.
25. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1884 год. Екатеринослав, 1885. 627 с.
26. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1889 год. Екатеринослав, 1890. Ч. II. 240 с.
27. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1894 год. Екатеринослав, 1895. Ч. II. 199 с. 219
28. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1895 год. Екатеринослав, 1896. Ч. II. 207 с.
29. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1898 год. Екатеринослав, 1899. Ч. II. 193 с.
30. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1901 год. Екатеринослав 1903. Ч. II. 163 с.
31. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1904 год. Народное образование. Екатеринослав, 1905. 195 с.

32. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1904 год. Екатеринослав, 1905. Ч. II. 193 с.
33. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1906 год. Народное образование. Екатеринослав, 1907. 76 с.
34. Отчет Новомосковской уездной земской управы Новомосковскому XXIII очередному уездному земскому собранию. За 1887 год. Екатеринослав, 1888. 358 с.
35. Отчет Новомосковской уездной земской управы Новомосковскому XXIV очередному уездному земскому собранию. За 1888 год. Екатеринослав, 1889. 551 с.
36. Отчет Мариупольской уездной земской управы Мариупольскому уездному земскому собранию очередной сессии 1875 года. – Мариуполь, 1875. – 187 с.
37. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1890 год очередной сессии земского собрания 1891 года. – Мариуполь, 1891. – 456 с.; Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1895 год очередной сессии земского собрания 1896 года. – Мариуполь, 1896. – 369 с.
38. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1896 год очередной сессии земского собрания 1897 года. – Мариуполь, 1897. – 427 с.
39. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1897 год очередной сессии земского собрания 1898 года. – Мариуполь, 1898. – 477 с.
40. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1898 год очередной сессии земского собрания 1899 года. – Мариуполь, 1899. – 506 с.
41. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1899 год очередной сессии земского собрания 1900 года. – Мариуполь, 1900. – 401 с.
42. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1900 год очередной сессии земского собрания 1901 года. – Мариуполь, 1901. – 472 с.

43. Постановления XIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 18 по 30 октября 1878 года с приложениями. Екатеринослав, 1879. 218 с.
44. Постановления XV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 10 по 21 декабря 1880 года с приложениями к ним. Екатеринослав, 1881. 236 с.
45. Постановления XXII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 15 декабря 1887 года. Екатеринослав, 1888. 223 с.
46. Постановления XXV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 5 по 14 декабря 1890 года с приложениями. Екатеринослав, 1891. 246 с.
47. Постановления XXVIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 6 по 13 декабря 1893 года с приложениями. Екатеринослав, 1894. 276 с.
48. Постановления XXX очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 13 декабря 1895 года с приложениями. Екатеринослав, 1896. 212 с.
49. Постановления XXXI очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 15 декабря 1896 г. с приложениями. Екатеринослав, 1897. 231 с.
50. Постановления XXXII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 5-го по 16-е декабря 1897 года с приложениями. Екатеринослав, 1898. 242 с.
51. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания XLI очередной 1906 сессии с 1 по 18 декабря 1906 года. Екатеринослав, 1907. 281 с.
52. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 43-й очередной 1908 года сессии (с 8 по 22 января 1909 г. включительно). Екатеринослав, 1909. 264 с.

53. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 44-й очередной 1909 года сессии (с 4-го по 19-е декабря 1909 года включительно). Екатеринослав, 1910. 239 с.
54. Постановления очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания 1912 года. Екатеринослав, 1913. 258 с.
55. *Первый Общеземский съезд* по народному образованию, 1911 г.: Журнал общих заседаний съезда. М., 1912. 589, 35 с.
56. *Устав ремесленного отделения* при Марьинском сельском народном училище Екатеринославской губернии Мариупольского уезда. Сборник докладов и постановлений Земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 год. Мариуполь: Типография Л. А. Залюбовскаго, 1877. С. 65 - 67.
57. Учебная программа для начальных училищ с 4-х годичным курсом обучения. Пенза: тип. Е.М.Грушецкой, б.г. 23с.

Довідкової і статистичні матеріали

58. Александров В.А. Задача и организация школьного дела в уезде. 1881 год1. Спб.,1882,80С
59. Александров В.А. Задача и организация школьного дела в уезде. 1882 год1. Спб. 1883,78С
60. Александров В.А. Задача и организация школьного дела в уезде 1883 год1. Спб,1884,96 с.
61. Александров В.А. Задача и организация школьного дела в уезде. СПб.: Тип. В.С. Балашева, кн. 1. 1882, 80 с.; кн. 2. 1883, 78 с.; кн. 3. 1884, 80 с.; кн. 1-3. 1884,96с.
62. *Анастасиев А.И.* Народные школы: Руководство для учителей и учительниц начальных народных училищ: в 2 ч. М., 1912. Ч.2: Основы воспитания и обучения в начальной школе. V, 570 с.

63. Анастасиев А. Народная школа. Настольная справочная книга. Изд. 10. Москва, 1915. 621 с.
64. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. Екатеринослав, 1912. 146 с.
65. Вся Екатеринославская губерния 1913 год. Екатеринослав, 1913. 372 с.
66. Екатеринославская губерния. Вып.1: Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. Екатеринослав, 1901. 242 с.
67. Екатеринославская губерния. Вып.3: Памятная книжка и адрес-календарь на 1903 г. Екатеринослав, 1903. 177 с.
68. Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. Екатеринослав, 1915. 530 с.
69. Календарь-ежегодник «Приднепровье» на 1910 год. Екатеринослав, 1910. 381 с.
70. Корф Н.А. Статистические таблицы о деятельности земств по народному здравью и образованию. Екатеринослав, 1868.
71. *Начальное народное образование* в Екатеринославской губернии за 1912 год. Краткий обзор. – Екатеринослав: Типогр. Братства Св. Владимира, 1913. 122 с.
72. Обзор Екатеринославской губернии за 1879 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, Б. г. 52 с.
73. Обзор Екатеринославской губернии за 1880 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, Б. г. 54 с.
74. Обзор Екатеринославской губернии за 1882 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, Б. г. 37 с.
75. Обзор Екатеринославской губернии за 1883 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, Б. г. 41 с.

76. Обзор Екатеринославской губернии за 1887 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1888. 41 с.
77. Обзор Екатеринославской губернии за 1889 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1890. 84 с.
78. Обзор Екатеринославской губернии за 1890 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1891. 68 с.
79. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1892. 108 с.
80. Обзор Екатеринославской губернии за 1893 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1894. 33 с.
81. Обзор Екатеринославской губернии за 1894 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1895. 38 с.
82. Обзор Екатеринославской губернии за 1896 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1897. 29 с.
83. Обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1899. 47 с.
84. Обзор Екатеринославской губернии за 1903 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1904. 44 с.
85. *Однодневная перепись* начальных школ в Российской Империи, произведенная 18 янв. 1911 года. – СПб., 1916. – Вып. 16. – 150 с.

86. *Памятная книжка* Одесского учебного округа на 1913 – 1914 учебный год. – Ч. I – II. – Одесса: Тип. Общества «Русская Речь», 1914. – 590 с.
87. *Памятная книжка* Екатеринославской губернии на 1867 год. Екатеринослав, 1867. Ч. II. 361 с. 298. *Памятная книжка* Екатеринославской губернии на 1875 год. Екатеринослав, 1875. 117 с.
88. *Памятная книжка* Екатеринославской губернии на 1911 год. Екатеринослав, 1911. 424 с.
89. *Памятная книжка и адрес-календарь* Екатеринославской губернии на 1889 год. Екатеринослав, 1889. 600 с.
90. *Памятная книжка и адрес-календарь* Екатеринославской губернии на 1895 год. Екатеринослав, 1894. 274 с.
91. *Памятная книжка* Министерства народного просвещения на 1865 год. Санкт-Петербург, 1865. 584 с.
92. *Руководство к преподаванию общеобразовательных предметов, входящих в курс: домашнего обучения, народных, городских и реальных училищ, мужских и женских гимназий и прогимназий, женских институтов, духовных училищ и семинарий и всех других общеобразовательных заведений.* Т. 2. Общая часть. Второй отдел. Воспитание и учение. Дидактика или общие основания учения. Ч. 2. Методическая. Преподавание Закона Божьего. Обучение Русской грамоте / Издаваемое под ред. Н.Х. Весселя и при содействии: Д.П. Соколова, Е. К. Альбрехта, И. И. Беллярминова [и др.]. СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1874. – IX, 533 с.
93. *Санитарное описание* школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1904. – 249 с.
94. *Сборник статистических сведений* о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России. СПб.: Тип. А.В. Орлова, 1910. – 94 с.

95. *Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи за 1896 год.* – СПб.: Печатня Яковлева, 1898. – VI, 303 с.;
96. *Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи.* – Вып. 2: (Данные 1898 года). – СПб.: Тип. Евдокимова, 1900. – XLI, 276 с.
97. *Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи.* – Вып. 3: Опыт сравнительного обозрения успехов начального народного образования в разных местностях Российской империи. – СПб.: Слово, 1902. – 27, 200 с.
98. *Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи.* – Вып. 4: (Данные 1900 года). – СПб.: Слово, 1903. – 18, 309 с.
99. Учебные заведения Одесского учебного округа, состоящие в ведении дирекции народных училищ. – Одесса: Тип. Е. И. Фесенко, 1891. – Вып. III. – 135 с.

Періодичні видання

100. *О горячих завтраках в школе* // Мариупольская жизнь. – 1914. – 4 декабря.
101. С. Карань Мариупольского уезда [об открытии высшего начального училища и почтово-телеграфной конторы] // Мариупольская жизнь. – 1913. – 6 марта.
102. С. Карань Мариупольского уезда [об праздновании 15-летия 2-х-классного министерского училища] // Мариупольская жизнь. – 1914. – 13 сентября.
103. *Успехи грамотности в Мариупольском уезде* // Приазовский край. – 1891. – 14 ноября.

Навчальна література

104. Беллюстин В. Методика арифметики. Часть 1. Курс младшего отделения начальной школы. Москва, 1905, 82с.
105. Беллюстин В. Методика арифметики. Часть 2. Курс среднего отделения начальной школы. Москва, 1905, 80 с.
106. Беллюстин В. Методика арифметики. Часть 3. Курс третьего отделения начальной школы. Москва, 1905, 80с.
107. Бунаков Н.Ф. Обучение грамоте по звуковому способу в связи с предметными уроками и первоначальными упражнениями в родном языке. Азбука и уроки чтения русского и церковно-славянского, с постоянно возрастающим числом букв. - 9-е изд. СПб., 1871. 62 с, 8 с. рис.
108. Бунаков Н.Ф. Обучение русской грамоте (Характеристика наиболее употребительных руководств азбук и первых книг для чтения) // Рус. нач. учитель. 1881, № 2-4, 6-7; 1882, № 3. 5, 8-9, 11, 12; 1883, № 5.
109. 1882. - С. 150-158, 485.
110. Бунаков Н.Ф. Систематический обзор русской народно-учебной литературы. - СПб., 1878. - С. 153-154;
111. Бунаков Н.Ф. Обучение русской грамоте (Характеристика наиболее употребительных руководств, азбук и первых книг для чтения); Рус. нач. учитель. - 1882. - С. 150-158, 185.
112. Бунаков Н. Ф. Дневник начальной общеобразовательной школы: Подробное поурочное распределение занятий в народной школе с трехгодичным курсом, по всем предметам обучения, с указанием руководств, учебных пособий и самостоятельных ученических работ. Санкт-Петербург, 1882. - 197 с.
113. Бунаков Н.Ф. Школьный год. Распределение учебных занятий и самостоятельных ученических работ в начальной школе с трехгодичным

- курсом и тремя отделениями при одном учителе. Санкт-Петербург, 1887.
114. Бунаков Н. Ф. Несколько слов к вопросу о том, что читать русскому народу. Журн. Русский начальный учитель, Санкт-Петербург, 1887, № 1, С. 5-10.
115. Бунаков Н.Ф. В школе и дома. Книга для чтения, применяемая к преподаванию родного языка в начальных училищах. Ч.1-я. Спб., 1892, 120 с.
116. Бунаков Н.Ф. В школе и дома. Книга для чтения, применяемая к преподаванию родного языка в начальных училищах. Ч.2-я. Спб., 1892, 190 с.
117. Вахтеров В.П., Вактерова О.Э. Мир в рассказах для детей. 1-я после букваря книга для классного чтения в начальных училищах. Москва, 1909, 189 с.
118. Виноградов В. Планы объяснительного чтения. Опыт объяснения образцов русской литературы для начальных училищ. Москва: изд. Думнова, 1887. 160 с.
119. Водовозов В.И. Русская азбука для детей. Спб., 1873.
120. Водовозов В.И. Книга для первоначального чтения в народных школах. Часть 1. Спб., 1871.
121. Водовозов В.И. Книга для первоначального чтения в народных школах. Часть 2. -Спб., 1879.
122. Водовозов В.И. Предмет обучения в народных школах. Спб., 1873.
123. Каптерев П.Ф. Эвристическая форма обучения в народной школе. *Народная школа*. 1874. № 11-12
124. Корф Н.А. Доклад губернскому собранию. *Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 1866 года*. Екатеринослав, 1866, С. 124-144.
125. Корф Н.А. Наш друг. Санкт-Петербург: Тип. Д.Е. Кожанчикова. Изд. 1. 1871. 360 е.; изд. 10.1882.350 с.

126. Корф Н. А. Наше школьное дело: сборник статей по училищеведению. Москва: Тип. Грачева и К, 1873. 431 с.
127. *Корф Н. А.* Первоначальное правописание. Санкт-Петербург: Тип. д-ра М. А. Хана, 1882. 48 с.
128. *Корф Н.А.* Русская начальная школа: руководство для земских гласных и учителей сельских школ. Санкт-Петербург.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1871. XXI, 263, 90, [4], VI с.: табл., рис.
129. Корф Н.А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ. Изд. 6, Спб.: Типогр. М.А. Хана, 1879. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/korf_russkaya-nachalnaya-shkola_1879/fs,1/
130. Лубенец Т. Методика арифметики. Руководство к «Сборнику арифметических задач». Санкт-Петербург, 1891, 66 с.
131. Обухов А. Организация и характер экзаменов в начальных школах. *Народное образование в земствах. Основы организации и практика дела* / Под ред. Е.А. Звягинцева, А.М. Обухова, С.О. Серополко, Н.В. Чехова. –Москва: Задруга, 1914, С.97-115.
132. Обухов А. Подготовка и выбор заведующих отделами народного образования *Народное образование в земствах. Основы организации и практика дела* / Под ред. Е.А. Звягинцева, А.М. Обухова, С.О. Серополко, Н.В. Чехова. Москва: Задугра, 1914, с.128-135.
133. Раевский В.А. О преподавании церковно-славянского языка в начальных училищах. Москва: Тип. К.И.Тихомирова, 1901. 72 с.
134. Раевский В. А. О преподавании чистописания в начальных училищах. Москва: Тип. «Русского товарищества печати и издательского дела», 1903. 98 с.
135. Тихомиров Д.И., Тихомирова Е.Н. Букварь для совместного обучения письму и чтению с картинками для первоначальных упражнений в объяснительном чтении для народных школ. Москва, 1914, 86 с.

Література

136. Анастасиев А. Русская начальная народная школа. Из бесед с начальными учителями. Казань; тип А.А. Дубровина, 1898. 56 с.
137. Бунге Н. А. К вопросу о народном образовании в России. Киев: [б. и.], 1901. 49 с.
138. Вахтеров В.П. Внешкольное образование народа. Москва: Тип. Высочайше утвержденного Т-ва И.Д. Сытина, 1896. 372 с.
139. Вахтеров В.П. Возможно ли и нужно ли у нас всеобщее обучение? *Русская школа*. 1896. № 3. С. 105 - 118
140. Вахтеров В.П. Всеобщее обучение. М.: тип т-ва И.Д. Сытина, 1897. 216с.
141. Вахтеров В.П. Заметки о народной школе. // Ф. Троицкий. Забытые и заброшенные, но крайне необходимые книги нашей школы, особенно духовной. Казань, 1889, С.61-110.
142. Вахтеров В.П. Нравственное воспитание и начальная школа. М.:Русская мысль, 1900. 242 с.
143. Вахтеров В.П. Основы новой педагогики. Т.І. Москва: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1913. 581с.
144. Вахтеров В.П. Свобода учительского творчества. // Народный учитель, 1914, №1, С.2-7
145. Вахтеров В.П. Спорные вопросы образования. Москва: Тип т-ва И.Д.Сытина, 1907.61с
146. Веселовский Б. История земства за 40 лет. Т.1. Спб, 1909, 724 с.
147. Веселовский Б.Б. Об организации земского школьного управления. *Земское дело*. 1914. № 4. С. 264 – 275.
148. Веселовский Б.Б. К вопросу о выработке нормальной сети сельских библиотек-читален. *Земское дело*. 1911. № 11-12. С. 847 – 859.

149. Вессель Н.Х. О перестройке современной системы образования. // Очерки об общем образовании и системе народного образования в России. Москва, 1959. С. 68-93.
150. Вессель Н.Х. Что такое народное училище и в чем состоит дело его. // Очерки об общем образовании и системе народного образования в России. Москва, 1959. С. 94-101.
151. Водовозов В.И. Идеал народного учителя. // Избр. пед. соч. М., 1986. с.254.260.
152. Водовозов В.И. Новый план устройства народной школы. *Избранные педагогически соч.* Москва, 1986. с. 244-253.
153. Водовозова Е. Умственное и нравственное воспитание детей. СПб., 1891.
154. Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы. М., 1900, 588с.
155. Демков М.И. Начальная народная школа, ее история, дидактика и методика. Москва: Тип. т-ва И.Д. Сыткина, 1911. 329 с.
156. Демков М.И. Начальная народная школа, ее история, дидактика и методика. 2-е издание, испр., М., 1912, 332 с.
157. Денисов В. Значение учительских курсов по отзывам земских учителей. //Образование, 1904. № 7 отд. 2. С. 38-39.
158. Запанков НА. Учитель народной школы. О подготовке народного учителя в связи с идеями К. Д. Ушинского. СПб.: Печ. лит. М.П. Фроловой, 1906. 62 с.
159. Записка по вопросу о всеобщем начальном обучении с приложением сведений о начальном образовании в России за 1903 г. Санкт-Петербург: Печ. Сойкина, 1906. 132 с.
160. Звягинцев Е.А. Земство и народная школа. Вестник воспитания. 1914. № 1. С. 5-27.
161. Звягинцев Е.А. История в народной школе. М., 1918.
162. Звягинцев Е.А. Народная жизнь и школа. М., 1914.

163. Звягинцев Е.А. Полвека земской деятельности по народному образованию. Изд. 2-е. Москва: Задруга, 1918, 87 с.
164. Звягинцев Е.А. Учительские съезды и совещания. *Народное образование в земствах. Основы организации и практика дела.* / Под ред. Е.А. Звягинцева и др. Москва: Задруга, 1914, С. 237-255.
165. Каптерев П.Н. История русской педагогики. Санкт-Петербург: Издательство О. Богдановой, 1915. 538 с.
166. Каптерев П.Н. Современные задачи народного образования в России. Москва: Б-ка народного учителя. 1913. 80 с.
167. Корф Н.А. Значение классной книги для чтения в элементарной школе. Санкт-Петербург: Тип. д-ра М.Н. Хана, 1882. 22 с.
168. Корф Н.А. Быть или не быть Закону Божию в народной школе? *Земство*, 1882, №9. С.3-6.
169. Корф Н.А. Земской вопрос (о народном образовании). Санкт-Петербург, 1867, 64 с.
170. Корф Н.А. Итоги общественной деятельности в пользу народного образования в России. *Вестник Европы*, 1876, № 6.
171. Корф Н.А. Народные училища в Александровском уезде. *Санкт-Петербургские ведомости*, 1869, № 48.
172. Корф Н.А. Наши педагогические вопросы. Сочинения Н.А.Корфа. *Сотрудник школ*. Москва, 1882. 410 с.
173. Корф Н.А. Наши учительские семинарии (исторический очерк). *Вестник Европы*, 1883, №4, 5.
174. Корф Н.А. Наши педагогические вопросы / Соч. Барона Н. А. Корфа ; Издание «Сотрудник школ» А. К. Залесской. [Т. 1]. Москва, 1882. 402 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/korf_nashi-pedagogicheskie-voprosy_1882/go,4;fs,1/
175. Корф Н. А. Наши педагогические вопросы. Т. 2, вып. 1. Москва: Типогр. П. Коркина, 1886. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/korf_nashi-pedagogicheskie-voprosy_t2_v1_1886/go,0;fs,1/

176. Корф Н.А. Об обязательном обучении. Вестник Европы, 1872, № 1, 1876, №2.
177. Корф Н.А. Религия в школе. *Голос*, 1882, № 316.
178. Корф Н.А. Ремесленные мастерские и училища. *Неделя*, 1881, № 16.
179. Корф Н.А. Сельские дьячки в качестве школьных учителей. *Русские ведомости*, 1882, № 338.
180. Корф Н.А. Согласованы ли программы средних учебных заведений с программой народной школы. *Неделя*, 1878, № 27.
181. Корф Н.А. Средство спасения народной школы. *Голос*, 1882, № 229.
182. Корф Н.А. Учительские съезды. *Голос*, 1882, № 195.
183. Корф Н.А. Что ожидает земство от министерства народного просвещения *Голос*, 1882, № 177,179
184. Корф Н.А. Этнографический элемент в организации народной школы. *Порядок*, 1881, № 65.
185. Лубенец Т. Народные учителя. *Русская школа*, 1912, №3. С.24-36.
186. Лямцев Н. Народное образование Екатеринославской губернии за последние 20 лет. *Сб. статей Екатеринослав. науч. общества по изучению края*. Екатеринослав, 1905. С.1-28.
187. Музыченко А.Ф. Творчество учеников земских школ. Одесса: Экономич. тип., 1903. 32 с.
188. Ососков А.В. Начальное образование в дореволюционной России. (1861-1917 г.). Москва: Просвещение, 1982. - 205 с.
189. Песковский М. Л. Барон Н. А. Корф, его жизнь и общественная деятельность: биографический очерк М. Л. Песковского. Санкт-Петербург : Тип. и хромолит. П. П. Сойкина, 1893. 95 с. URL: http://az.lib.ru/p/peskowskij_m_l/text_1893_baron_korf.shtml
190. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. Санкт-Петербург:

- Государственная типография, 1902. 840 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/rozhdestvensky_istoricheskiy-obzordeyatelnosti_1902/go,0;fs,1/
191. Семенов Д.Д. В гостях у барона Корфа. *Русская школа*, 1896, №11. С. 30-46.
192. Семенов Д.Д. Барон Николай Александрович Корф. *Русские педагогические деятели*. Санкт-Петербург, 1887. С.71-97.
193. Смирнов О. Права земств и учителей в делах народного образования. *Школа, земство и учитель*. Москва, 1911, С.99-128.
194. Серополко С.О. Образование и народный учитель. *Школа, земство и учитель*. Москва, 1911. С.32-53.
195. Тихомиров Д.И. Современные задачи начальной школы. Москва, 1911. 34 с.
196. Тихомиров Д.И. Мой идеал народной школы . *Педагогический листок*, 1900, №3. С.356-357.
197. Фальборк Г., Чарнолуский В. Начальное народное образование в России. -Спб, 1900, 418 с.
198. Фальборк Г. и Чарнолуский В. Учительские семинарии и школы. Спб, 1900, 418 с.
199. *Чарнолуский В.И.* Земства и народное образование. Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного образования / В.И. Чарнолусский. – Ч. 1. – СПб.: Тип. Лебедевой, 1910. – 186 с.
200. *Чарнолусский В.* Итоги общественной мысли в области образования / В. Чарнолусский – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1906. – 79 с.
201. *Чарнолуский В.И.* Частная инициатива в деле народного образования / В.И. Чарнолусский. – СПб., 1910. – 156 с.
202. Чехов Н.В. Типы русской школы в их историческом развитии. М.:1. Мир, 1923- 148 с.

203. Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. М.: Польша, 1912.-224 с.
204. Чехов Н.В. Организация заведывания народным образованием. *Народное образование в земствах. Основы организации и практика дела* /Под ред. Е.А.Звягинцева, А.М.Обухова, С.О. Серополко, Н.В.Чехова М.Задруга, 1914. С.23-53
205. Чехов Н.В. Посещение школ. *Народное образование в земствах. Основы организации и практика дела* / Под ред. Е.А.Звягинцева, А.М.Обухова, С.О. Серополко, Н.В.Чехова. Москва:Задруга, 1914. С. 116-127.
206. Чехов Н.В. Программа начальной школы и народный учитель. *Школа, земство и учитель.*Москва,1911. С.21-31
207. Чижевский П. Всеобщее обучение в земских губерниях. Санкт-Петербург: Лига образования, 1910. 75 с.
208. *Абрамов В.Ф.* Земство, народное образование и просвещение / В.Ф. Абрамов // *Вопр. истории.* – 1998. – №8. – С.44-60.
209. Арабаджи С.С. Діловодні джерела мариупольського повітового земства як носії інформації про повсякденне життя греків Приазов'я / С. С.Арабаджи /Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ.конф., Маріуполь: МДУ, 2016 . С. 104 – 106.
210. *Арабаджи С.С.* Повсякденність дітей у земських школах грецьких сіл Маріупольського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / С. С. Арабаджи // *Чорноморський літопис.* 2013. Вип. 7. С. 150-156. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chl_2013_7_21.pdf
211. *Арабаджи С.С.* Материально-техническая база и санитарное состояние земских школ Мариупольского уезда и их влияние на здоровье учащихся (на примере греческих сел конца XIX – начала XX вв.) [Електронний ресурс] / С.С. Арабаджи // *Культура и образование.* – Ноябрь 2014. – № 11. – Режим доступа: <http://vestnik-rzi.ru/2014/11/2513>.

212. Бацак Н.І. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання
213. чверть XVIII – початок XX століття) / Бацак Н.І. [Відповід. ред. член-кор. НАН України, д-р істор. наук О.П. Реєнт]. Київ, 2010. 270 с.
214. Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII – XIX ст.). Київ, 1998. 58 с.
215. *Верижникова Г.А.* Организатор земской народной школы. Н.А. Корф / Г.А. Вержникова // Нач. школа. – 1994. – №11. – С.59-62.
216. *Гавриш Р.* Земська освіта в Україні: громадська за характером, демократична за змістом / Р. Гавриш // Імідж сучасного педагога : наук.-практ. журнал. – 2009. – № 8–9. – С. 105–108.
217. *Гуз А. М.* Запровадження земської початкової освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. / А. М. Гуз // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – 2011. – № 49. – С. 64–76.
218. *Каптерев П.Ф.* Народная школа, земство и правительство / П.Ф. Каптерев // Педагогика. – 1995. – №3. – С.82-87.
219. *Каптерев П.Ф.* Общечеловеческие идеалы в народной школе. Барон Н.А. Корф / П.Ф. Каптерев // Педагогика. – 1995. – №2. – С.72-77.
220. Касьян Т. Организация обучения декоративно-прикладному искусству в различных учебных заведениях Екатеринославской губернии во второй половине XIX – начале XX века. *Проблеми підготовки сучасного вчителя.* 2015. №12. С.248-255. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/probl_sych_vchutela/2015/12_1/33.pdf
221. Катков М.Н. О начальном образовании. *Московские ведомости.* 1882. 19 октября. № 290.
222. *Ковнір Н. М.* Микола Олександрович Корф – педагог, публіцист, земський діяч / Н.М. Ковнір // Грані. – 2002. – № 5. – С. 10–14.

223. *Константинов Н.А.* Очерки по истории начального образования в России / Н.А. Константинов, В.Я. Струминский. – М.: Учпедгиз, 1953. – 272 с.
224. *Лісниковська І. С. М. О.* Корф і розвиток освіти в Наддніпрянській Україні (60–80-і роки XIX ст.) / І. С. Лісниковська // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 184–190.
225. *Лихачева Л.Б.* Развитие начальной школы у греков Мариупольщины в конце XIX – начале XX вв. / Л. Б. Лихачева // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези між нар. наук. конф. (м. Київ, 29-30 вересня 1993 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – С. 79-80.
226. *Лихачева Л.Б.* Земское здравоохранение и народное образование в селах Мариупольского уезда (конец XIX – начало XX вв.) // Новые страницы в истории Донбасса: Статьи. – Донецьк: Донбас, 1994. – Кн. 3. – С. 24-41.
227. Мазур П. Педагогическое образование в старом Мариуполе. URL: <http://old-mariupol.com.ua/pedagogicheskoe-obrazovanie-v-mariupole/>. – Назва з екрану.
228. Нікітін Ю.О. Участь органів міського самоврядування у розвитку освіти в Україні в 70-90-ті рр. XIX ст. (на прикладі Чернігівської, Полтавської, Харківської та Катеринославської губерній). Наукові записки [Вінницького держ. педагог. ун-ту імені Михайла Коцюбинського]. Сер. Історія. 2008. Вип. 14. С. 86-92.
229. *Осоков А. В.* Начальное образование в дореволюционной России : 1861–1917 / А. В. Ососков. – М., 1982. – 192 с.
230. *Осоков А.В.* Вопросы истории начального образования в России (вторая половина XIX начало XX века) / А.В. Осоков. – М.: Изд-во МОПИ им. Н.К. Крупской, 1975. – В 2-х ч. – Ч. 2. – 180 с.
231. Полежаєва Н.О. Освітні реформи 60-х років XIX століття. Теорія та методика навчання та виховання. Харків, 2012. Вип. 31. С. 159-167.

232. Радченко Ю.Л. Професійна підготовка вчителя на Катеринославщині: теорія та історія : навч.-метод. комплекс. Чернігів: Лозовий В.М., 2012. 71 с.
233. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX століття): нариси / М.Д. Ярмаченко (відп. ред.) та ін. Київ: Рад. шк., 1991. 384 с.
234. Татаринів С.Й., Федотов С.А. Історія педагогіки та народної освіти Донеччини (XVIII – початок XX ст.): навч. посіб. Харків: Мачулін, 2012. 116 с.
235. Терських Л.О. Культурологічні основи розвитку системи освіти та педагогічної думки на Донеччині в кінці XIX – початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Луганськ, 2001. 20 с.
236. Шляхов О.Б., Дриганюк О.В. Освіта на Катеринославщині очима губернаторів кінця XIX ст. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 11. С.127- 136.
237. Шумілова І. Ф. Розвиток земських шкіл Приазов'я другої половини XIX – початку XX століття: Дис....канд.пед.наук.: 13.00.01 / І. Ф. Шумілова. – Бердянськ, 2004. 288 с.